

Gräv där du får

ÅRSREDOGÖRELSE FRÅN
KULTURMILJÖFUNKTIONEN
2013

LÄNSSTYRELSEN HALLAND
SAMHÄLLSBYGGNADSENHETEN/KULTURMILJÖFUNKTIONEN

Förord

Kulturmiljöfunktionens populära årsredogörelse har i år temat uppdragsarkeologi.

Tanken är att den ska vara en lättillgänglig vägledning och information till de som söker tillstånd eller vill veta mer om varför vi har uppdragsarkeologi.

Fornlämningsärendena är kulturmiljöfunktionens största ärendegrupp med nästan 400 inkomna eller upprättade ärenden. Uppdragsarkeologin omsatte 2013 i Halland ca 11 miljoner kronor. Länsstyrelsen har ett stort ansvar att bedöma inkomna ansökningar samt att hantera de upphandlingar som blir följden av större och mer komplicerade ärenden.

Fornlämningar har ett starkt skydd enligt 2 kap kulturmiljölagen. Årsredogörelsen tar även upp de förändringar i lagens 2 kapitel som trädde i kraft fr o m 2014-01-01. Åtskilliga andra ärenden har hanterats inom forn- och landskapsvård, kyrkliga kulturminnen, byggnadsvård, kulturresevat och byggnadsminnen. Med en årsredogörelse vill länsstyrelsen peka på vad vi, tillsammans med en lång rad privata och offentliga aktörer, åstadkommer med de ca 9 miljoner kronor som utgör Hallands del av statsbudgetens anslag för kulturmiljövård.

Kulturmiljömålen och miljömålen vägleder länsstyrelsens kulturmiljöarbete för ett hållbart samhälle. Viktiga arbetsinsatser för detta görs inom projektverksamheten, med särskilt fokus på de vattenanknutna kulturmiljöerna inom projekten Vårda Vattendragens Kulturarv och Vattenanknuten Kulturmiljö (VAKUL).

Halmstad i maj 2014

Lena Sommestad
landshövding

Hans Bergfast
länsantikvarie

Cecilia Engström
enhetschef

Innehåll

Artiklar

Tack till pensionärer	sid 4
Från kulturminneslag till kulturmiljölag	5
Uppdragsarkeologi – en väg till kunskap om det förflutna <i>Bo Strömberg</i>	6
När måste man gräva? <i>Jenny Nord</i>	15
Den arkeologiska beslutsprocessen <i>Jenny Nord</i>	18
Att utse en arkeologisk utförare – anbudsförfarande eller direktval <i>Bo Strömberg</i>	24
Metallsökning – en populär hobby! <i>Jenny Nord</i>	26
Tillstånd för fornlämningar i skogen <i>Lena Berglund</i>	27
Vindkraft, rösen och ny kunskap <i>Ola Kadefors</i>	28
Gravfältet Övraby 87 – ett smedskepp, kulthus och bronsåldershög <i>Gisela Ångeby</i>	32

Årsredogörelse 2013

Administrativa uppgifter	43
Länsantikvariens rapport till regeringen 2013 <i>Hans Bergfast</i>	44
Byggnadsminnen & byggnadsvårdsbidrag <i>Hans Bergfast & Emma Östlund</i>	51
Fornlämningar och arkeologi 2013 <i>Bo Strömberg</i>	56
Fornminnesvården i Halland 2013 <i>Jenny Nord & Bengt Johansson</i>	65
Kulturlandskapsvård <i>Krister Larsson & Jenny Nord</i>	67
Vattenanknutna kulturmiljöer – Vakul! <i>Lena Berglund</i>	71
Byggnadsminnen i Hallands län – förteckning med karta	73
Kyrkliga kulturminnen <i>Emma Östlund</i>	75
Projektverksamheten <i>Kristofer Sjöo</i>	78
Tabeller <i>Jessica Jönsson</i>	80
Författarpresentation	84

*Ekonomisekreterare
Margitha Jonsson,
fornvårdstekniker
Bengt Johansson
och förre länsantikvariern
Mats Folkesson
pensionerades under året.*

*-Tack till er för alla fina
insatser för kulturmiljö-
arbetet i Halland under
många år!*

Från kulturminneslag till kulturmiljölag

Utdrag ur riksantikvarieämbetets information på www.raa.se

Den 1 januari 2014 träder Kulturmiljölagen (1988:950) i sin nya lydelse i kraft. I den vardagliga hanteringen av lagen kommer förändringarna av bestämmelserna rörande fornlämningar att märkas mest. Det pågår för närvarande ett intensivt arbete vid Riksantikvarieämbetet kring fornlämningsbegreppets förändring och tillämpning. I arbetet deltar också länsstyrelserna och andra berörda aktörer.

Vilka är de viktigaste förändringarna?

- Lagen ändrar namn från Lagen (1988:950) om kulturminnen till Kulturmiljölagen (1988:950).
- Lagen förtydligas inledningsvis med ett syfte och att kulturmiljön också behandlas i andra lagar.
- Rekvisiten för fornlämning, dvs. de villkor som ska uppfyllas för att lagen ska gälla, lämnas oförändrade.
- En tidsgräns införs som begränsar det allmänna skyddet av fornlämningar: en lämning som kan antas ha tillkommit år 1850 eller senare omfattas inte av det allmänna skyddet för fornlämningar.
- Länsstyrelserna ges en ny möjlighet att fornlämningsförklara lämningar som uppfyller lagens rekvisit och är yngre än 1850.
- Lagens nya skrivningar förtydligar att användningen av metallsökare kräver tillstånd från länsstyrelsen, förutom i vissa undantagsfall.

- Beslut om yngre skyddade kyrkor och begravningsplatser kommer att fattas av länsstyrelserna (tidigare Riksantikvarieämbetet).
- Lagen har setts över redaktionellt i avsikt att uppnå större tydlighet.
- Riksantikvarieämbetet får utökad föreskriftsrätt enligt Kulturmiljöförordningen (1988:1188), däribland för hela 2 kap. (fornminnen) och 3 kap. (byggnadsminnen).

Nya nationella mål för kulturmiljöarbetet

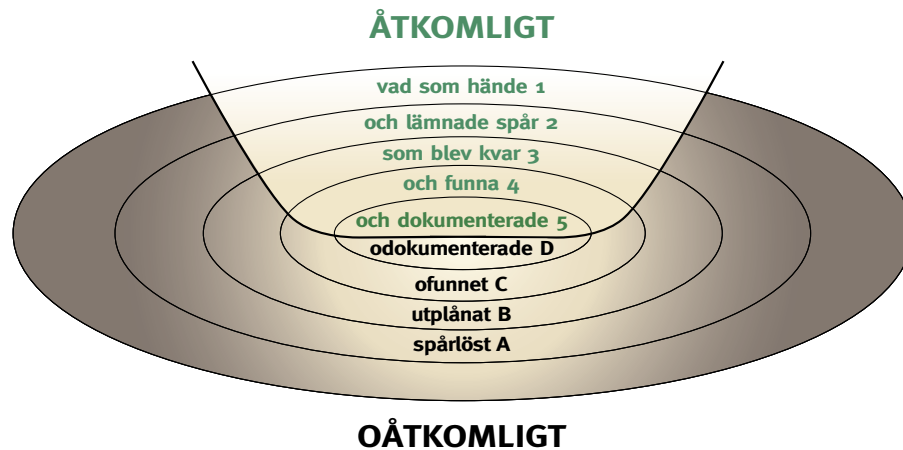
Nya nationella mål för kulturmiljöarbetet gäller från den 1 januari 2014. Målen ska styra de statliga insatserna på kulturmiljöområdet. De ska även kunna inspirera och vägleda politiken i kommuner och landsting. Det statliga kulturmiljöarbetet ska främja:

- ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas,
- människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön,
- ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser,
- en helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.

Uppdragsarkeologi – en väg till kunskap om det förflutna

Bo Strömberg

Arkeologin

Fornlämningar och fornfynd i markerna utgör spår efter hur generationer av människor under tusentals år levt sina liv och brukat landskapet. Fynd av flinta formade till vassa redskap och rester av hyddbottnar vittnar om var mindre grupper tillfälligt slog sig ner under jägarstenåldern. Människornas vandringar genom landskapet styrdes under årtusenden till stor del av säsongsbetonat näringsfång knutet till fiske, jakt och insamling. I kontrast till detta rörliga livsmönster formades under yngre stenålder, ca 4000–1800 F.KR., en försörjning byggd på jordbruk och boskapsskötsel utifrån bofasta bebyggelser. Spår med rader av stolphål som formar avtryck efter rivna eller nerbrunna långhus av olika typer, igenfyllda tidigare använda brunnar, samt avfallsgropar där keramik kastats, visar vilka landskapsrum som togs i anspråk för gårdar under bondestenåldern, likväl som under brons- och järnåldern. Det ska dock tydligt sägas att samhällsorganisationer och människors livsförig var mycket

olika under nämnda epoker. Husens storlek och konstruktion, samt hur de boende nyttjade byggnaderna förändrades med tidens gång. En gemensam faktor är dock att det alltid har funnits en arkitektonisk tanke bakom husens utformning och en strategi för gårdarnas etablering i landskapsrummet.

Sett ur ett långtidsperspektiv har landskap förändrats genom naturens krafter. Landhöjning och temperaturförändringar påverkade havsnivån och kusternas landskapsrum. Förskjutningar av medeltemperaturen fick även konsekvenser för vegetation och fauna, vilket påverkade möjligheterna för jakt, fiske, insamling, jordbruk och boskapsskötsel. Parallellt formade och påverkade generationer av människor landskapet beroende på hur man tog i anspråk och brukade detta. Kulturlandskap med fornlämningar och fornfynd är det arkiv som hjälper oss att beskriva och förstå orsakssammanhang till samhällsförändringar under tusentals år. I detta sam-

Vänster: Modell skapad C-A Moberg över villkoren för arkeologisk kunskapsuppbyggnad. Illustration hämtad ur Mobergs bok *Introduktion till arkeologi*, 1969, s. 65.
Grafik: Willy Lindström efter Mobergs handritade originalfigur.

manhang utgör även paleoekologiska spår i form av nedfallet pollen i våtmarker ett viktigt källmaterial för att förstå vegetationsförändringar och odlingshistorik över tid. Den materiella kultur som successivt lagrats i landskapet är värd att bevara för att vi inte ska förlora perspektivet på det förflutna.

En tydlig modell över villkoren för arkeologisk kunskapsuppbyggnad utifrån kulturlandskapets lämningar finns illustrerad av Carl-Axel Mobergs bok *Introduktion till Arkeologi*. Moberg, professor i arkeologi vid Göteborgs universitet under 1960- och 1970-talen, hade ett stort engagemang i att förmedla ämnets kunskaper genom artiklar och populärvetenskapliga föreläsningar inför närvarande publik och för radiolyssnare. Modellen ifråga som ritades och återfinns i nämnda bok från 1969, har sin aktualitet idag och i framtiden. Moberg utgick från det som är åtkomligt och oåtkomligt. Åtkomligt är spåren som blev kvar efter vad som en gång hände. Spåren som

blev funna och dokumenterade utgör själva grunden för att skapa kunskap om det förflutna. Förmågan att kunna se fornlämningar i kulturlandskap som anläggningar, lager och fynd vid en arkeologisk utgrävning, vilar på en ständig kunskapsuppbyggnad och återkoppling av erfarenheter.

För att skapa kunskap måste arkeologer ha en förförståelse för vilka spår man kan förvänta sig att påträffa under en utgrävning eller fältinventering, och vilka sammanhang lämningarna kan relateras till. Arkeologer måste även ha en öppenhet för att vid utgrävningar eller i utblickar över landskap se det oväntade och tidigare okända.

Lagstiftningen och dess tillämpning

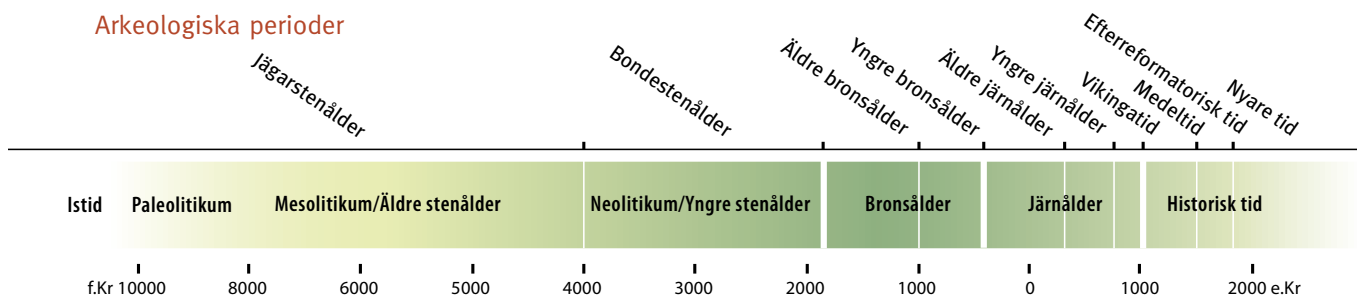
I Sverige finns en lång tradition av att bevara, vårda och beskriva fornlämningar och fornfynd. Ett lagstadgat skydd för lämningar återfinns nedtecknat i 1666 års *Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter*. En betydligt modernare tappning återfinns i *Lag (1942:350) om fornminnen*, där olika typer av fasta fornlämningar med lagstadgat skydd definieras. Lagskyddet med-

förde ett behov av översikt - ett fornminnesregister genom kartering och beskrivning av landets forn-

Bild av titelsida till Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter 1666

Arkeologiska perioder

lämningar genom fältinventeringar. Riksantikvarieämbetet har sedan 1937 ansvaret för en systematisk inventering av alla fasta fornlämningar synliga ovan jord. Från mitten av 1940-talet intensifierades arbetet, som bedrevs genom Riksantikvarieämbetets försorg fram till 2003. Karteringen genomfördes med hjälp av flygfoton där fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar och fynd ritades in, som en del av underlaget till de ekonomiska kartbladen i skala 1:10 000. Vid fältarbetet upprättades beskrivningar som skrevs in i inventeringsböcker. Under decennierna utvecklades fornlämningsbegreppet genom insikter om förekomster av allt fler typer av lämningar. Detta medförde behov av kompletteringar och uppdateringar. Från slutet av 1990-talet och under 2000-talet digitaliserades uppgifterna. Såväl lämningarnas rumsliga läge i landskapet som beskrivningar av dessa överfördes från det analoga fornminnesregistret till FMIS som kan nås genom Fornsök (www.fmis.raa.se). Informationen är grunden för de i dag kända fornlämningarna och dess lagstadgade skydd enligt 2 KAP 1 § Kulturmiljölagen (1988:950).

Det senaste halvseklets accelererande samhällsutveckling med en ökad inflyttning till städer och tätorter, företagsetableringar kring dessa, utbyggda kommunikationsstråk genom landet och vattenkraftsutbyggnaden längs älvarna, har inneburit att stora arealer tagits i anspråk för byggnation. Exploateringsarkeologin, senare kallad uppdragsarkeologin, växte fram från slutet av 1950-talet som en konsekvens av nämnda utveckling. Exploateringsarkeologins främsta syfte var att gräva ut och dokumentera de fornlämningar som annars skulle komma att förstöras. Under de senaste tre decennierna har allt större områden kommit att påverkas av samhällsutvecklingen. Uppdragsarkeologin har parallellt med detta utvecklats till att bli en kunskapsarkeologi och viktig väg till insikt och kunskap om det förflutna.

Kulturmiljölagens 2 kapitel är den lagstiftning som ger skydd åt fornlämningar och fornfynd. Från nyåret 2014 har de äldre skrivningarna i *Lagen* (1988:950) om kulturminnen m.m. ersatts med Kulturmiljölagens nya formuleringar. Precis som tidigare är fornlämningar lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna. Ett nytt inslag är att lämningar tillkomna före 1850 definieras direkt som fornlämningar, medan lämningar tillkomna efter nämnda årtal inte räknas till denna grupp. Kulturmiljölagens syfte är att materiell kultur, spåren efter generationer av människors livsföring, ska bevaras för framtiden.

Samhällets behov av mark innebär dock att fornlämningar i alla lägen inte kan bevaras. Kulturmiljölagens 2 kapitel 10–13 §§ utgör det lagrum som reglerar hur fornlämningar och fornfynd ska hanteras inför förändrad markanvändning och byggnation. Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd ger tillsammans med Kulturrådets författningssamling KRFS 2013:3 mer precisa ramar för bedömningarna. Länsstyrelsen roll i sammanhang är att bedöma arbetsföretaget och de arkeologiska lämningarna, informera om lagstiftningen, ge råd till företagaren, samt ta beslut om tillstånd för borttagande av fornlämning, alternativt avslå en ansökan om borttagande.

Ett ingrepp i eller borttagande av fornlämning utgör en del av den uppdragsarkeologiska verksamheten. Tillämpningen av 2 kap 10–13 §§ Kulturmiljölagen innebär att Länsstyrelsen som villkor för borttagande av fornlämning får ställa skäliga krav på arkeologisk undersökning för att dokumentera fornlämningen. Undersökningen ska vara av vetenskapligt god kvalitet. Kostnaden måste vara rimlig och skälig i förhållande till omständigheterna för undersökningen.

Riksantikvarieämbetets föreskrifter framhåller att uppdragsarkeologin är en del av den nationella

kulturpolitiken och omfattas av de syften och mål som samhället genom riksdag och regering ställt upp. Ett grundläggande syfte för uppdragsarkeologins undersökningar är att dokumentera de fornlämningar som förstörs vid exploatering och ta tillvara fornfynd. Dokumentationen av en fornlämning definieras i föreskrifterna som att registrera fakta om dess innehåll och uppbyggnad, samt att ge en meningsfull kunskap om det samhälle som fornlämningen representerar. Uppdragsarkeologins syfte är således även att utifrån arkeologiska undersökningar skapa meningsfull kunskap om det förflutna, på ett sätt som uppfyller vetenskapens krav på genomlysighet och granskningsbarhet och att kommunicera kunskapen på ett sätt som främjar uppdragsarkeologins samhällsuppdrag.

Föreskrifterna poängterar vidare att de enskilda undersökningarna bör inlemmas i ett större kunskapsbygge och ett vidare historiskt perspektiv, vilket förutsätter att de blir delar i en framåtsyftande forskningsprocess. Uppdragsarkeologin ska slutligen fungera som system och bransch med krav på kompetens och kvalitet i alla led.

Uppdragsarkeologins parter

Den uppdragsarkeologiska verksamheten omfattar tre parter. Dessa är Länsstyrelse, företagare och undersökare.

Länsstyrelsen har ansvar för tillsynen över kulturminnesvården i länen. Som ett led i myndighetsutövningen kan Länsstyrelsen lämna tillstånd till ingrepp i fornlämning och har då möjlighet att ställa villkor till företagaren. Ett villkor kan vara anpassning av arbetsföretaget, ett annat kan vara krav på arkeologisk undersökning. Länsstyrelsen sätter i sin roll som beställare upp ramarna för undersökningen och beslutar i ärendet. I följande artiklar i denna Årsredogörelse presenteras den arkeologiska processen för antikvariska bedömningar och handläggning.

Företagaren är den part som ska utföra ett arbetsföretag där mark tas i anspråk och ska i god tid genom att inhämta information från Länsstyrelsen ta reda på om arbetet berör känd fornlämning eller kan tänkas beröra idag okänd lämning dold under mark.

Undersökaren, även kallad arkeologisk aktör, är ansvarig för utförandet av undersökningen och att upprätta dokumentationen, tillvarata fynd och kommunicera resultaten.

Utvecklingen i Halland

Halland är ett expansivt län med ca 300 000 invånare. Under de senaste 40 åren har stora arealer tagits i anspråk genom utbyggnad av motorväg E6, riks- och länsvägar, samt Väst kustbanans dubbelspår. Inom energi- och industrisektorn togs arealer på Väröhalvön i anspråk i slutet av 1960-talet för byggnation av cellulosafabrik och kärnkraftverk. I mitten av 1980-talet byggdes en naturgasledning från Hallandsås i söder mot Göteborg i norr. Under senaste decenniet har vindkraftparker byggts på Sydsvenska höglandets utlöpare mot kustbygden och på kustslätterna. I och omkring kustkommunernas tätorter bereder flera detaljplaner väg för bostadsområden och företags-etableringar.

Genom åren har ett stort antal arkeologiska utgrävningar genomförts. Dokumentationen är omfattande. Mycket arkeologisk information finns presenterad i form av utgrävningsrapporter. Att merparten av informationen återfinns i detta sammanhang är en konsekvens

av den tidiga uppdragsarkeologins - exploateringsarkeologins - prägel, med fokus på dokumentation och avrapportering. De senaste två decennierna har den arkeologiska kunskapsuppbyggnaden och kunskapsförmedlingen intensifierats i såväl hela landet som i Halland. Resultat från uppdragsarkeologiska undersökningar utgör en stomme i flera avhandlingsarbeten som tematiska artiklar. Ett flertal arbeten rör Halland. Förmedlingsinsatser av fältarkeologer utförs genom föredrag och populärvetenskapliga artiklar. I samband med större arkeologiska utgrävningar håller utförare - arkeologiska aktörer - ofta visningar för skolor och allmänhet. Hemsidor, bloggar och sociala medier utgör kanaler för att nå ut med information. (Se urval av arkeologisk litteratur rörande Halland på sid 13.)

Från arbetsföretag till kunskapsperspektiv

Länsstyrelsen i egenskap av myndighet är det nav där lagrum skapas för bedömning av arkeologiärenden och uppdragsarkeologiska insatser. Ärenden skapas exempelvis i samband med kommuners detaljplanläggning, Trafikverkets planering av infrastruktur, vindkraftsetableringar eller omfattande markarbeten vid förläggning av VA-ledningar. Under de gångna decennierna har ny arkeologisk kunskap växt fram till följd av undersökningar av fornlämningar som annars skulle gått förlorade. Till detta hör insikter om bebyggelsers utveckling över tid i de halländska kustområdena och de idag skogstäckta kuperade inlandsområdena.

I samband med byggandet av naturgasledning genom Halland i mitten av 1980-talet tillämpades en ny fältmetod vid boplatundersökningar. Från att de arkeologiska utgrävningarna tidigare begränsats till matjordslagrets fynd av upplöjd flinta och keramik, riktades uppmärksamheten mot den marknivå där lämningar av långhus förväntades bevarade. Detta med inspiration från boplatundersökningar utanför

Malmö och den arkeologiska arbetsprocessen inför byggandet av naturgasledning genom västra Skåne. Vid platsen Fosie iv i utkanten av Malmö introducerades säsongerna 1979–1983 metoden med avbaning av matjordslagret med hjälp av grävmaskin ner till underliggande marklager av grus, sand eller lera. I ytan av dessa lager dokumenterades avtryck i form av stolphålsrader efter långhus från yngre stenålder, brons- och järnålder. Från matjord maskinavbanade arealer öppnade möjligheter att kartera och undersöka gårdslämningar från flera tidsskeden och därmed få en god bild av lokal bebyggelseutveckling i långa tidsskeden om sekler och till ett par årtusenden.

Den arkeologiska arbetsprocessen inför naturgasledningen genom västra Skåne utfördes i tre steg åren 1981–1983. Vid fältinventering längs den flera mil långa sträckan lokaliserades bra topografiska lägen för boplatser och platser med i matjorden upplöjd keramik och bearbetad flinta. Vid dessa lokaler genomfördes som ett andra steg provschaktsgrävningar med maskin genom matjorden ner till underliggande lager av sand, grus och lera. Vid de lokaler där ansamlingar av anläggningar och fynd påträffats genomfördes som ett tredje steg arkeologiska slutundersökningar med samma metodik som vid ovan nämnda lokalen Fosie iv i Malmös utkant.

Arkeologisk provschaktsgrävning i södra Halland våren 1985, inför planerad naturgasledning Sydgas II.
Foto Bo Strömberg

De arkeologiska fältarbetena längs gasledningens sträckning genom Halland innebar ett avgörande genombrott för den fortsatta kunskapsuppbyggnaden om den halländska bebyggelsens utveckling under förhistorisk tid. En utgrävning sommaren 1985 vid Nydala öster om Halmstad av en anläggningsstruktur bestående av stolphålsrader efter väggar och stolphål efter takbärande stolpar, tydliggjorde ett 24 meter långt och 6 meter brett långhus från århundradet efter Kristi födelse. Detta innebar en perspektivförskjutning av synen på fornlämningstypen boplats, från lämningar med oklar begränsning till konkreta lämningar efter hus och gård. En konsekvens av nämnda insikt var att ytterligare ett flertal gårdar upptäcktes vid de arkeologiska fältarbetena längs sträckningen för gasledningen genom Halland.

Åren 1989 och 1990 frilades en 150 000 m² stor areal inför byggandet av bostadsområdet Brogård, en kilometer sydväst om platsen för ovan nämnda långhus vid Nydala. Vid den arkeologiska slutundersökningen av Brogård påträffades 39 byggnadslämningarna i form av långhus och mindre ekonomibyggnader tillsammans med 24 gravar. Lämningarna speglade lokalens komplexa bebyggelseutveckling och människors liv på platsen under främst bronsålder och romersk järnålder. Brogård visade på att det funnits likartade former av bebyggelser norr om Hallandsås som söder om denna.

Planritning över "Nydalahuset" från tidsskedet 100-300 e.Kr. under romersk järnålder. Ur ett arkeologihistoriskt perspektiv ett av de första dokumenterade långhusen i Halland.

Infälld figur: Vy över grävningsytan med lämningar av ett långhus från romersk järnålder vid Nydala i Snöstorps socken öster om Halmstad, i augusti 1985. De vitmålade träkäpparna markerar stolphål efter takbärande stolpar och stolphål efter byggnadens väggar. Från ÖSÖ. Foto Bo Strömberg

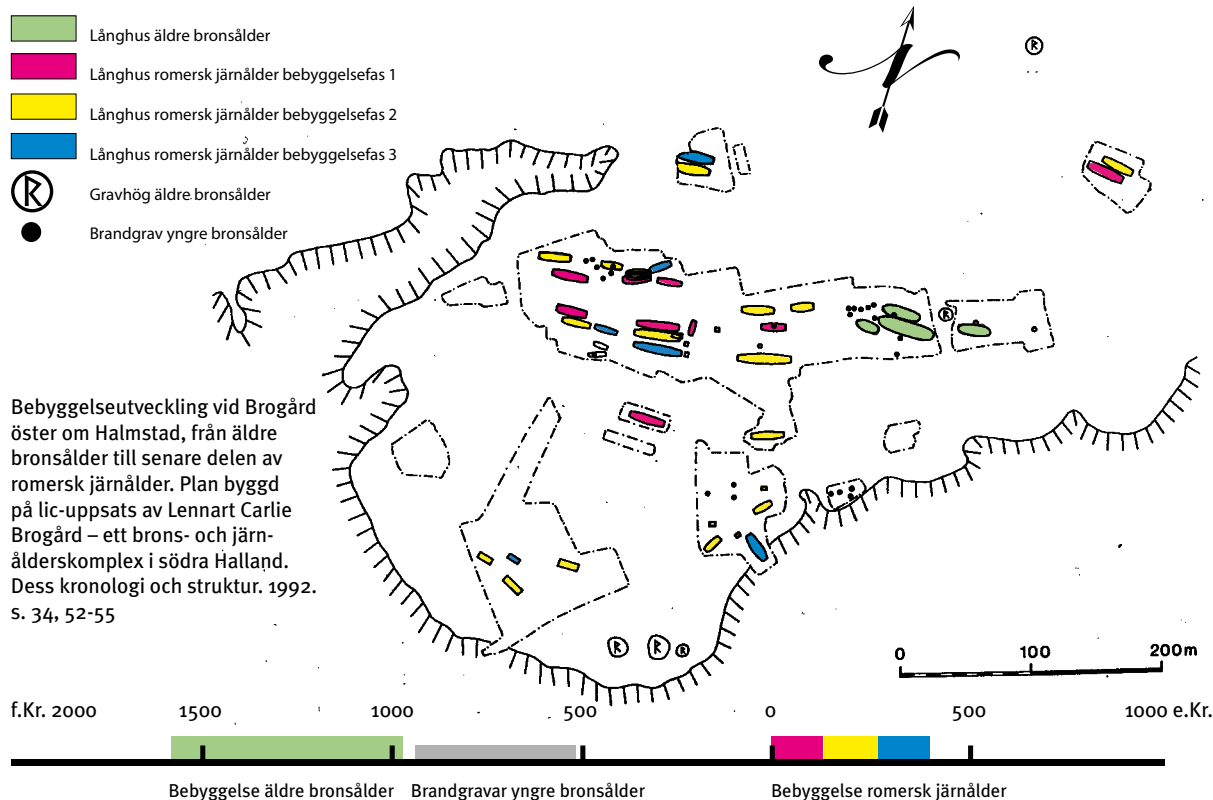
Nämnda erfarenheter togs med under 1990-talet och 2000-talets arkeologiska undersökningar i Halland inför utbyggnad av motorväg E6, Väst kustbanans dubbelspår, samt bostads- och företagsområden kring kommunernas tätorter. Ett mycket rikt och differentierat källmaterial finns dokumenterat efter den förhistoriska bebyggelsens utbredning i de flacka till svagt kuperade halländska kustområdena fram till Sydsvenska höglandets utlöpare i öster.

De idag skogstäckta kuperade halländska inlandsområdena rymmer omfattande arealer av fossil åkermark

och röjningsröseområden. Dessvärre är beskrivningarna av dessa i det digitala fornminnesregistret FMIS ytterst begränsat och kunskapsunderlaget därmed bristfälligt. I samband med etablering av vindkraftsparker på krönlägen i det kuperade inlandet har arkeologiska inventeringar utförts. Resultaten visar på röjningsröseområden, vilka är mer omfattande än vad som tidigare varit känt. Vål riktade arkeologiska förundersökningar av platser med röjningsrösen inför byggnation av vindkraftverk och anslutningsvägar, har visat att lämningarna har en historik med härkomst från järnålder och medeltid. En del rösen är av en konstruktion och innehåller fynd av keramikkarl som antyder att dessa sannolikt är gravar. I en annan artikel i denna årsredogörelse presenterar Ola Kadefors från Kulturmiljö Halland nyvunna arkeologiska kunskaper i samband med utgrävningar inför en vindkraftpark.

Den arkeologiska potentialen av ovan nämnda typ av undersökningar är att resultaten kan generera nya kunskaper om hur det halländska kuperade inlandet under olika tidsskeden tagits i anspråk för etablering av bebyggelser. Röjningsrösen markerar arealer som beretts för lantbruk, sannolikt under yngre bronsålder och helt säkert under äldre järnålder. Röjda ytor har senare återbrukats vid bebyggelseexpansioner under yngsta järnålder och äldre medeltid. Under den senaste expansionen genom byggandet av torp med början under tidigt 1800-tal, röjdes nya arealer för odling parallellt med att äldre ytor återbrukades. Tidigare arkeologiska undersökningar av fossil åkermark och röjningsröseområden i samband med vägutbyggnader i norra Skåne och västra delarna av Småland, har visat på en komplext sammansatt bebyggelseutveckling från yngre bronsålder till 1700-talet och 1800-talet.

En angelägen uppdragsarkeologi

Inför en arkeologisk undersökning måste det finnas en medvetenhet om hur nyttan av den antikvariska insatsen ska maximeras. Resultaten ska ge kunskap om själva fornlämningen, orsaken till dess placering i landskapet och det samhälle som de materiella lämningarna representerar. Resultatet av en undersökning ska även genom jämförelser med andra utgrävningsresultat från en region, kunna användas för att belysa en bebyggelse- och samhällsutveckling i ett bredare perspektiv. Genom jämförelser av resultat från olika regioner med skiftande landskapstyper öppnas möjligheter att sett till ett större geografiskt synfält klarlägga bebyggelse- och samhällsutveckling under långa tidsskeden. En långtidsutveckling som exempelvis kan relateras till svängningar i klimatet beroende på förändrad medeltemperatur. Nämn

skiftningar i rumsligt och kronologiskt perspektiv konkretiserar hur enskilda undersökningar ska ges möjlighet att inlemmas i ett större kunskapsbygge och i ett vidare historiskt perspektiv och därmed bli delar i en framåtsyftande forskningsprocess.

I Halland liksom i hela landet finns ett behov av att skriva synteser över den förhistoriska samhällsutvecklingen. Detta är möjligt med tanke på det rika källmaterial som finns att tillgå från tidigare arkeologiska utgrävningar, tillsammans med resultat från kommande undersökningar som genomförs utifrån nya preciserade frågeställningar. Ett annat arbetsfält att ta upp rör förmedling av de nya kunskaper som successivt har vunnits. Här finns en viktig uppgift för Länsstyrelsen tillsammans med de arkeologiska aktörerna.

Urval arkeologisk litteratur rörande Halland

Andersson, H. m.fl. 2004. *Jernmøllen i Halland. Arkeologiske undersøgelser 1993–1995*. Hikuin
Anglert, M. (red.) 2008. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
Arbman, H. 1945. Kärringsjön. Studier i halländsk järnålder. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*, del 59:1. Stockholm.
Arbman, H. 1954. Hallands forntid. *Hallands historia del 1. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Hallands läns landsting. Halmstad. s. 1–207.
Artelius, T., Hernek, R. & Ångeby, G. 1994. Stenskepp och storhög. *Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 5*. Kungälv.
Artelius, T. 1996. *Långfärd och återkomst – skeppet i bronsålderns gravar*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 17. Stockholm.
Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 36. GOTARC. Series B. Gothenburg Archaeological Thesis 15. Stockholm & Göteborg.
Artelius, T. & Lundqvist, L. 1989. *Bebyggelse – kronologi. Boplatser från perioden 1800 f Kr – 500 e Kr i södra Halland*. Nya bidrag till Hallands äldsta historia Nr 2. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Artelius, T., Englund, E. & Ersgård, L. (red.). *Kring Västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No. 22. Institutionen för Arkeologi, Göteborgs universitet. s. 109–122.
Augustsson, J.-E. 1985. *Keramik i Halmstad ca. 1322–1619. Produktion-Distribution-Funktion*. Hallands läns museers skriftserie No 2
Bexell, S.P. 1925 [1817–1819]. *Hallands historia och beskrivning*. Halmstad.
Bjuggner, L. 1999. *Varuproduktion och bantverk från 1300-talet till 1600-talets första decennier*. Urbaniseringsprocesser i Västverige. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter 28. Göteborg.
Buchwald, V. F. 2005. *Iron and steel in ancient times*. Historiske-filosofiske Skrifter 29. Det Konglige Danske Videnskabernes Selskab. København.
Carlie, A. 1998. Kärringsjön. A Fertility Sacrificial Site from the Late Roman Iron Age in South-west Sweden. *Current Swedish Archaeology*. Vol. 6. 1998. s. 17–37.
Carlie, A. 1999. "Sacred white stones". On Traditions of Building White Stones into Graves. *Lund Archaeological Review* Vol. 5. 1999. s. 41–58.
Carlie, A. 2004. *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 57. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
Carlie, A. (red.) 2009. *Järnålderns rituella platser*. Utskrift No 9. Kulturmiljö Halland.
Carlie, L. 1992. *Brogård – ett brons- och järnålders-*

komplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur. Hallands läns museers skriftserie nr 6. Lund.
Carlie, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°. No. 29. Hallands Läns museers Skriftserie No 10. Lund.
Carlie, L., Ryberg, E., Streiffert, J. & Wranning, P. (red.). 2004. *Landskap i förändring. Hällplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Väst kustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Vol. 6. Hallands Läns museer Landsantikvarien. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
Connelid, P. & Mascher, C. 2002. *Hallands "vandrande landsbyar" – Vägar till den dolda medeltida och tidigmoderna agrarbebyggelsen*. Utskrift 7. Stiftelsen Hallands läns museer, Landsantikvarien. Halmstad. s. 100–127.
Connelid, P. & Rosén, Ch. 1997. *Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden*. I: Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red.). *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology, Lund university & Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
Cullberg, Kj. 1973. Ekehögen-Backa Röd-Valtersberg. Frågor kring kronologi och kulturkontakter under yngre förromersk järnålder i Göteborgsområdet. *Studier i nordisk arkeologi* 12. Göteborg.

- Dahlbom, M. & Skoglund, P. 2011. *Falkenberg i dansk medeltid*. Salmon River, Falkenberg.
- Fendin, T. 2002. I sanden rød. Övergångshandlingar vid Hallandsåsen under tidig järnålder. I: Carl- lie, A. (red.). *Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 40. Stockholm. s. 116–163.
- Furingsten, A., Jonsäter, M. & Weiler, E. 1984. *Från flintverkstad till processindustri. De första 9000 åren i Västsverige speglade av UV Västs under- sökningar 1968–1980*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hansen, F. 1928a. Bronsåldersgraven vid Lugnaro i Hasslövs socken, Halland. *Svenska fornminnes- platser* nr 5. Stockholm.
- Hansen, F. 1928b. Gånggriften i Snöstorp – med nischer för sittande lik. *Bergens Museums Års- bok*, 1928:2.
- Helgesson, B. (red.) 2009. *Järnets roll : Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhisto- risk och historisk tid*. Regionmuseet Kristianstad/ Landsantikvarien i Skåne, Kristianstad.
- Hjärthner-Holder, E. 1993. *Järnets och järnmetallur- gens introduktion i Sverige*. Societas archaeologica Upsaliensis. Aun 16. Uppsala.
- Jerkemmark, M. (red.). Djupt under sanden. Arkeo- logi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del I. 1991–1993 sträckan Södra Mellby–Kvibille. Arkeologiska Undersökningar. Riksantikvarie- ämbetet Arkeologiska Resultat UV Väst 1996:1.
- Knarrström, B. (red.). 2007. *Stenåldersjägarna*. Riks- antikvarieämbetet, Stockholm.
- Knarrström, B. & Larsson, S. 2008. *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Lagerås, P. 2007. *The Ecology of Expansion and Aban- donment. Medieval and Post-Medieval Land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspek- tive*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Lihammer, A. 2007. *Bortom Riksbildningen. Männ- iskor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.
- Lindälv, E. 1980. *Fornfynd och fornminnen i norra Halland*. 3:e upplagan. Institutet för västsvensk kulturforskning. Skrifter No 9. Nordhallands Hembygdsförening. Kungsbacka.
- Lundborg, L. 1965. Ein bronzezeitlicher Hugel bei Gisselstad, Halland. Antropologische Analyse der verbrannten Knochen von N.-G. Gejvall. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1964–65. Lund. s. 71–106.
- Lundborg, L. 1972. *Undersökningar av bronsålders- bögar och bronsåldersgravar i södra Halland. Hoks, Tönnersjö och Halmstads härader under åren 1854–1970*. Hallands Museum 2. Halmstad.
- Lundborg, L. 2007. *Undersökningar av bronsålderbö- gar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971–2001. Del 2. Kulturmiljö Halland*, Halmstad.
- Lundborg, L. 2012. *Undersökningar av högar och stensättningar vid Limmanäs–Tom Fjärås Bräcka Halland under åren 1913–1985*. Kulturmiljö Halland, Halmstad.
- Lundqvist, L. 1996. Slöinge – en stormannagård från järnåldern. I: *Stormansgärden i öst och väst*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersök- ningar. Skrifter 18. Stockholm.
- Lundqvist, L. & Schaller Åhrberg, E. 1998. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid. Arkeologiska undersökningar 1988–1993, Raå 6 och 173, Tölö socken, Kungsbacka kommun, Halland*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Lundqvist, L. 2003. *Slöinge 1992–1996. Undersök- ningar av en boplatz från yngre järnålder. Slö- ingeprojektet 2*. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter no 42.
- Nicklasson, P. 2001. *Strävsamma bönder och sturska stormän. Stafsinge och Halland från bronsålder till medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8^a, No. 35. Stockholm.
- Nicklasson, P. (red.) 2005. *Medeltid i Åtrådalen – en resa i fyra etapper*. Lund studies in Medieval Archaeology No 37. Almqvist & Wiksell In- ternational.
- Nihlén, J. 1932. *Studier rörande äldre svensk järn- tillverkning med särskild hänsyn till Småland*. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie N:r 2. Stockholm.
- Nihlén, J. 1939. *Äldre järntillverkning i Sydsverige. Studier rörande den primitiva järnhanteringen i Halland och Skåne*. Jernkontorets Bergshisto- riska Skriftserie N:r 9. Stockholm.
- Nilsson, I.-M. 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Nord, J. 2009. *Changing landscapes and persistent places. An exploration of the Bjäre peninsula*. Acta archaeologica Lundensia. Series in prima 40 No 29
- Nordqvist, B. 2000. *Coastal adaptations in the Meso- lithic: a study of coastal sites with organic remains from the boreal and atlantic periods in Western Sweden*. Dept. of Archaeology. Göteborgs univ.
- Olsson, S.-O. (red.). 1995. *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåne- land och Småland under medeltiden*. Forskning i Halmstad 1. Högskolan Halmstad. Halmstad.
- Olsson, S.-O. (red.). 1999. *Från Absalon till Järnmölle och Galtaabäck*. Forskning i Halmstad 2. Hög- skolan Halmstad. Halmstad.
- Pässe, T. 1983. *Havsstrandens nivåförändringar i norra Halland under holocen tid*. Geologiska institutionen, Chalmers tekniska högskola och Göteborgs universitet. Publ. A45.
- Rosén, Ch. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kul- tur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Stockholm.
- Saraauw, G. & Alin, J. 1923. *Götaålvområdets forn- minnen*. Göteborgs jubileumspublikationer III. Göteborg.
- Skoglund, P. 2005. *Vardagens landskap. Lokala per- spektiv på bronsålderns materiella kultur*. Alm- qvist & Wiksell International. Stockholm.
- Streiffert, J. 2001. *På gården. Rumslig organisation inom bosättningsytter och byggnader under brons- ålder och äldre järnålder*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar. Skrifter 35. Go- tarc. Serie C. Arkeologiska Skrifter 37. Stock- holm & Göteborg.
- Strömberg, B. (red.). 1998. Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del III. 1993–1996 sträckan Kvibille–Slöinge. Riksantikvarieämbetet Arkeo- logiska Undersökningar. Arkeologiska Resultat UV Väst Rapport 1998:21.
- Strömberg, B. (red.). 1998. Frågor om kunskapsupp- byggnad, metalltidsboplatser och keramik. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del IV 1991–1996. Arkeologiska Undersökningar. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Resultat UV Väst 1998:22.
- Strömberg, B. 2002. Kulturlandskap vid Hallandsås. Platserns betydelse – platserns förändrade bruk. I: Carl- ie, A. (red.). *Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Riksantikvarie- ämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 40. Stockholm. s. 52–115.
- Strömberg, B. 2005. *Gravplats – gravfält. Platser att skapa minnen vid – platser att minnas vid*. GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses No 42.
- Svanberg, F. 1999. *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Se- ries No 66. Lund.
- Svanberg, F. 2003. *Death rituals in south-east Scan- dinavia AD 800–1000. Decolonizing the Viking Age 2*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4^a. No. 24. Stockholm.
- Svensson, M. 2006. Neolitikum i Halland – en forskningsöversikt. *Utskrift nr 8*. Kulturmiljö Halland, Uppdragsverksamheten.
- Toreld, Ch. & Wranning, P. (red.). 2005. *Förrormersk järnålder i fokus. Framgrävt förflutet från Fyl- linge, vol 2*. Hallands läns museer, Landsantik- varien. Halmstad.
- Wiking-Faria, P. 2013. *Varbergs fästning – och dess roll i Hallands historia*. Hallands kulturhistoriska museum, Varbergs Museum Årsbok 57
- Wranning, P. (red.) 2008. *Vägen genom historien – arkeologi längs väg 117*. Stiftelsen Hallands läns- museer, Halmstad.
- Ängeby, G. 1999. Stensättningsbygden – Om en gravplats organisation under period II–VI i södra Åtrådalen. I: Michael Olausson, M. (red.). *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktu- ell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet Skrifter 25. Stockholm.

– När måste man gräva?

Jenny Nord

Slutundersökning i Veinge inför anläggande av VA-ledning. Foto: Anna Aulin

Förändringsprocesser som kan leda fram till arkeologiska insatser

Det moderna samhället ställer stora krav på landskapet. Idag sker stora förändringar då städer breder ut sig med externa handels- och industriområden samtidigt som väg- och järnvägsnätet byggs ut för att svara mot detta och andra ökade kommunikationsbehov. För dessa utbyggnader krävs ständigt mer grustäkter och annan materialutvinning. Ny

infrastruktur tillkommer också kontinuerligt i form av master, ledningsdragningar och utbyggnad av bland annat elnät. De ökande energibehoven ställer även ökade krav på vårt landskap i form av till exempel vindkraftsutbyggnad. Dessa förändringar leder ofta fram till arkeologiska utgrävningar. Nedan beskrivs några av de planeringssituationer som den arkeologiska processen hakar i på något sätt. I nästa kapitel ska den arkeologiska processen i sig själv benas ut.

Riksintressen – Riksintresseområden pekas i regel ut av myndigheter men även av riksdagen. Det finns riksintressen för rennärings, yrkesfisket, naturvården, friluftslivet, kulturmiljövården, fyndigheter av ämnen och material, industrianläggningar, energiproduktion och energidistribution, slutlig förvaring av använt kärnbränsle och kärnavfall, kommunikationer, vattenförsörjning, avfallshantering och för totalförsvarets anläggningar. Energimyndigheten har till exempel definierat riksintresseområden för vindkraftsutbyggnad, varav några områden finns i Halland.

En del riksintressen såsom riksintresse för kultur, natur och friluftsliv innebär skydd från förändring. Andra riksintressen är till för att planera för kommande behov, såsom vägar, järnvägar och energi. Då handlar skyddet om att förhindra annan typ av exploatering som kan förhindra den tänkta användningen av landskapsavsnittet.

När dessa riksintressen tas i anspråk aktiveras också den arkeologiska processen om det finns fornlämningar eller om man kan förvänta sig dolda fornlämningar i områdena.

Infrastruktur – Till infrastruktur brukar man räkna system som omfattar vägar och järnvägar, elnät och andra energisystem, telenät och internet, samt vatten- och avloppsnät. En del har ett riksintresse bakom sig, medan andra är av kommunal eller lokal angelägenhet. Många av dessa projekt är linjeprojekt, d.v.s. de är långsträckta i landskapet och upptar få stora sammanhängande ytor men skär istället igenom en mängd olika landskap, miljöer och kanske också fornlämningar. Ofta påverkas fornlämningar av vitt skilda karaktärer längs dessa sträckningar och kanske bara delvis då det ofta är ganska smala områden som påverkas.

Översiktsplaner – På boverkets hemsida <http://www.boverket.se/Planera/Kommunal-planering/Oversiktsplanering> kan man läsa att "Alla kommuner ska enligt plan- och bygglagen ha en översiktsplan (öp) som omfattar hela kommunens yta" Översiktsplanen anger alltså lämpliga områden i kommunen för bebyggelse, vindbruk, industrier mm. Vidare står det: "Översiktsplanens syfte är att ge vägledning och stöd i beslut om användningen av mark- och vattenområden samt hur den byggda miljön ska utvecklas och bevaras. Översiktsplanen är kommunens "avsiktsförklaring" av den fysiska miljön. Planen ska redovisa hur kommunen avser att tillgodose riksintressen och miljö kvalitetsnormer. Planen kan också innehålla kommunens vision på området och vara dess strategiska dokument för den framtida utvecklingen."

Översiktsplanen har en vägledande roll till exempel när kommunen upprättar detaljplaner och områdesbestämmelser eller när kommunen eller andra myndigheter fattar andra beslut som rör mark- och vattenanvändningen i kommunen. Planen är dock inte juridiskt bindande, vilket däremot detaljplanen är.

Vindkraft – Boverket menar att ett av de viktigaste instrumenten för att främja en god lokalisering och utformning av vindkraft är den kommunala översiktsplanen <http://www.boverket.se/Planera/planeringsfragor/Vindkraft>

I kommunernas översiktsplaner ingår därför en tematisk vindbruksplan som anger var det är lämpligt eller olämpligt att bygga vindkraft. Av naturliga skäl förläggs dessa områden många gånger till ställen som ligger långt från bebyggelse. Exploateringen ställer då stora krav på kunskapsinsamling om värden som kan finnas i området, och om vilka förändringar som kan väntas till följd av vägar, kablar, uppställningsytor mm.

Detaljplaner – En detaljplan är i motsats till översiktsplanen en bindande uppgörelse mellan kommunen och markägarna. Planen talar om vad som får och inte får göras inom planområdet. Kommunen tar politiska beslut om hur mark och vatten ska användas och hur bebyggelsen ska se ut <http://www.boverket.se/Planera/Kommunal-planering/Detaljplanering>. När dessa beslut väl är tagna och om nya områden ska tas i anspråk för till exempel bebyggelse eller industrier, då startar också den arkeologiska processen inför byggnation.

Enskilda byggnationer – I områden som ej är detaljplanlagda eller där befintlig bebyggelse kan behöva kompletteras med enskilda byggnader eller andra förändringar, kan den arkeologiska processen träda in. Även byggnationer som i sig inte är bygglovspliktiga kan komma att kräva tillstånd enligt Kulturmiljölagen, därför bör alltid en kontakt med Länsstyrelsen tas.

Det bör också nämnas att Länsstyrelsen även beslutar om eventuella marinarknologiska insatser behövs. Marinarknologiska undersökningar kan bli aktuella vid exempelvis utläggningar av kablar eller ledningar, anläggning av hamnar eller muddringar.

Den arkeologiska beslutsprocessen Jenny Nord

En fornlämning ska inte tas bort i onödan. Ett eventuellt borttagande måste givetvis stå i proportion till samhällsnyttan av arbetsföretaget. Det är också kostsamt att undersöka en fornlämning. Det beslut som fattas av länsstyrelsen ska vara rättssäkert och följa gällande upphandlingsföreskrifter. Den arkeologiska processen, dvs. sökandet efter kunskap om en enstaka fornlämning eller ett forntida sammanhang, kan – om alla stegen blir nödvändiga – ta lång tid i anspråk. Därför är en god framförhållning av stor vikt.

Hur vet man att en planerad förändring kommer att kräva en arkeologisk insats?

Grundläggande regler och praxis innebär att det krävs arkeologi om det finns en känd fornlämning på eller nära platsen som ska exploateras. Det krävs också om det är ett större arbetsföretag som omfattar minst 10 000 kvm och det bedöms av länsstyrelsen finnas risk för att ej kända fornlämningar kan beröras. Länsstyrelsen beslutar även om behovet av arkeologiska insatser vid arbetsföretag under vattenytan.

Arkeolog Bo Strömberg handlägger ärendena på Länsstyrelsen.

Vad är en fornlämning, när behövs tillstånd?

Fornlämningar är spåren efter en varaktigt övergiven mänsklig verksamhet. Det kan till exempel vara ytmässigt stora lämningar som boplatser, gravfält och kulturlager i medeltida städer. Men en fornlämning kan också vara ytmässigt mindre omfattande som till exempel enstaka gravar, hållristningar och torpgrunder. Om en lämning kan antas vara från efter

1850 kan Länsstyrelsen ändå fatta beslut om att den ska anses vara en lagskyddad fornlämning.

Allt arbete som innebär ingrepp inom fornlämning och dess omgivande område kräver tillstånd från Länsstyrelsen. Det innebär att det är förbjudet att utan Länsstyrelsens tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller på annat sätt skada en fornlämning. Om du under pågående markarbeten påträffar en fornlämning, måste du omedelbart avbryta arbetet och meddela Länsstyrelsen.

Ett tillstånd innebär ett villkor om en arkeologisk process. Denna kan vara tidskrävande och samråd med Länsstyrelsen bör inledas så tidigt som möjligt för att underlätta arbetet.

I många av de processer som startas av kommuner, stat eller större företag som en följd av en planerad förändring finns det ofta en inarbetad kunskap om kulturmiljövårdens lagrum. I regel finns det också forum för dialog där man tidigt kan diskutera arbetsföretagets påverkan på kulturmiljön.

Utdrag ur Kulturmiljölagen rörande ingrepp i fornlämning 2 kap 10–13 §§

10 § Den som avser att uppföra en byggnad eller en anläggning eller genomföra ett annat arbetsföretag bör i god tid genom att inhämta information från länsstyrelsen ta reda på om någon fornlämning kan beröras av företaget och i så fall snarast samråda med länsstyrelsen.

Om en fornlämning påträffas under grävning eller annat arbete, ska arbetet omedelbart avbrytas till den del fornlämningen berörs. Den som leder arbetet ska omedelbart anmäla förhållandet till länsstyrelsen. Lag (2013:548).

11 § Om det behövs en arkeologisk utredning för att ta reda på om en fornlämning berörs av ett planerat arbetsföretag som innebär att ett större markområde tas i anspråk, ska kostnaden för utredningen betalas av företagaren. Som sådan exploatering räknas t.ex. anläggande av allmän väg, större enskild väg, järnväg, flygfält, anläggning för energiförsörjning, större vattenverksamhet och mer omfattande byggande för bostads-, industri- eller handelsändamål.

Ett beslut om arkeologisk utredning fattas av länsstyrelsen. Länsstyrelsen ska i beslutet ange vem som ska utföra utredningen. Då gäller inte lagen (2007:1091) om offentlig upphandling och lagen (2007:1092) om upphandling inom områdena vatten, energi, transporter och posttjänster. Länsstyrelsen ska beakta att utredningen ska vara av vetenskapligt god kvalitet och genomföras till en kostnad som inte är högre än vad som är motiverat med hänsyn till omständigheterna. Lag (2013:548).

12 § Den som vill rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning ska ansöka om tillstånd hos länsstyrelsen.

Länsstyrelsen får lämna sådant tillstånd endast om fornlämningen medför hinder eller olägenhet som inte står i rimligt förhållande till fornlämningens betydelse.

När det gäller ägaren av en fartygslämning eller ett fornfynd som hör till en fartygslämning får tillstånd lämnas, om inte särskilda skäl talar emot det.

Om någon annan än ägaren av marken eller vattenområdet eller ägaren av fartygslämningen ansöker om tillstånd, ska ansökan avslås om ägaren motsätter sig åtgärden och det inte finns synnerliga skäl för att lämna tillstånd. Lag (2013:548).

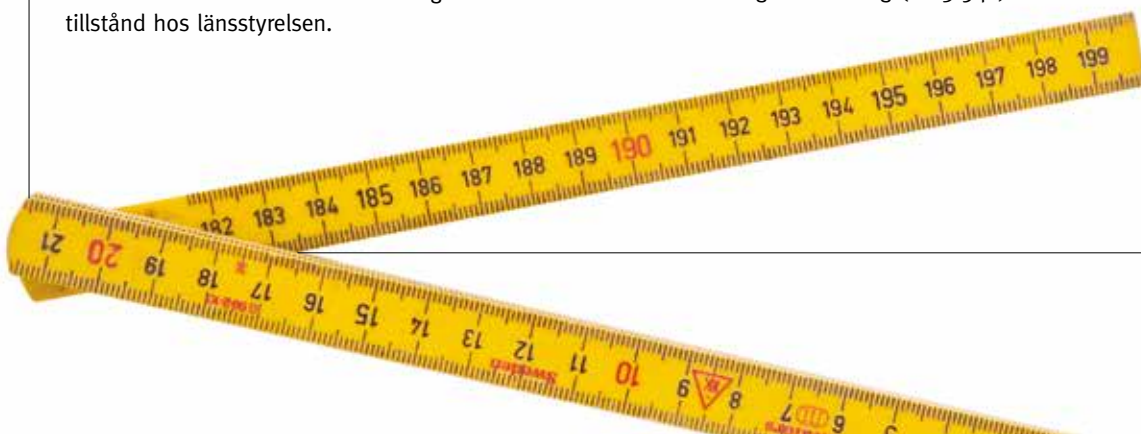
13 § Som villkor för tillstånd enligt 12 § får länsstyrelsen ställa skäliga krav på

1. arkeologisk undersökning för att dokumentera fornlämningen, ta till vara fornfynd och förmedla resultaten, eller

2. särskilda åtgärder för att bevara fornlämningen. I beslutet om tillstånd ska om möjligt den kostnad anges som åtgärderna beräknas medföra.

Innan länsstyrelsen prövar en ansökan enligt 12 §, får den besluta om en arkeologisk förundersökning av fornlämningen, om det behövs för att få ett tillfredsställande underlag för prövningen eller för att bedöma behovet av att ställa krav på arkeologisk undersökning.

Länsstyrelsen ska i beslutet om arkeologisk förundersökning eller arkeologisk undersökning ange vem som ska utföra undersökningen. Då gäller inte lagen (2007:1091) om offentlig upphandling och lagen (2007:1092) om upphandling inom områdena vatten, energi, transporter och posttjänster. Länsstyrelsen ska beakta att undersökningen ska vara av vetenskapligt god kvalitet och genomföras till en kostnad som inte är högre än vad som är motiverat med hänsyn till omständigheterna. Lag (2013:548).

Om man ska utföra ett arbetsföretag, vare sig det är stort eller litet, kan man börja med att undersöka om det finns fornlämningar som blir berörda. Det kan man göra genom att titta på riksantikvarieämbetets fornminnesinventering: <http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>. I denna webb-applikation kan man söka sig fram till den plats förändringen avser och se om det finns fornlämningar där. På så vis får man reda på områdets kända fornlämningar

I områden där fornlämningar, som ej är kända sedan tidigare, kan förväntas eftersom fornlämningsbilden och den topografiska situationen indikerar det, träder kulturmiljölagen också in och föranleder en arkeologisk utredning. Praxis är dock att detta huvudsakligen gäller större arbetsföretag om minst 10 000 kvm.. Bedömningen om det behövs en arkeologisk utredning görs av Länsstyrelsen och det är därför bra med ett tidigt samråd.

Den arkeologiska processens olika steg

Den arkeologiska processen är uppdelad i flera steg som har olika syften och frågeställningar. Dessa kan ofta vara svåra att hålla isär. Här beskrivs därför de

olika stegen och deras syfte. Länsstyrelsens roll är dels att fatta beslut om det behövs en arkeologisk insats och dess omfattning. Länsstyrelsen granskar vidare undersökningsplan och kostnadsberäkning för att säkerställa att den är rimlig i förhållande till fornlämnings kunskapspotential och omfattning. Därefter bedömer Länsstyrelsen rapporteringen och resultatet i förhållande till undersökningsplanens intentioner.

Kulturhistorisk inventering – kallas ibland förstudie. I många arbetsföretag såsom anläggandet av vindkraftsparker, vägdragningar eller andra markkrävande exploateringar behövs det redan i skedet miljökonsekvensbeskrivning (MKB) en kulturhistorisk inventering. Denna består av en genomgång av kart- och arkivmaterial för att få en förståelse för de värden som finns i området som man behöver ta hänsyn till och för att få en kunskap om vilken omfattning en arkeologisk insats kan komma att få. Ibland görs även en fältinventering. Syftet är att kunna utforma arbetsföretaget så att det får så lite påverkan som möjligt på kulturmiljön. För att göra en kulturhistorisk inventering krävs inget tillstånd.

1–6 Från fråga till beslut

Figur som beskriver den arkeologiska beslutsprocessen från inkommen ansökan om en arkeologisk utredning, förundersökning eller slutundersökning, fram tills beslut om densamma tas. Beslutsprocessen är alltså likartad oavsett vilket steg i det arkeologiska arbetet man befinner sig i. Figuren gäller ärenden som kan direktupphandlas, d.v.s. som bedöms ligga under 20 prisbasbelopp. Om den bedömda summan övergår 20 prisbasbelopp krävs ett anbudsförfarande och då ser beslutsprocessen något annorlunda ut. Se nästa kapitel.

1. Ansökan om arkeologisk undersökning inkommer till Länsstyrelsen från företagaren (eller privatperson).
2. Handläggaren skriver en remiss till utföraren alternativt ett yttrande om tillåtlighet till företagare. Se kap. "Anbudsförfarande" på sid 24 ff.
3. Utföraren inkommer med undersökningsplan och kostnadsberäkning.
4. Länsstyrelsen granskar inkommen handling och skriver en remiss till företagaren om acceptans av kostnad och utförande.
5. Företagarens godkännande av undersökningsplan och kostnad inkommer.
6. Besluts skrivs.
7. Igångsättningsmeddelande: Den arkeologiska aktören skickar ett igångsättningsmeddelande till Länsstyrelsen innan man avser att sätta igång fältarbetet.
8. Fältundersökning: Den arkeologiska arbetstiden i fält.
9. Slutredovisning: Skickas av den arkeologiska aktören till Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet (FMIS) inom 14 dagar efter slutfört fältarbete.
10. Slutmeddelande: Efter den slutliga arkeologiska undersökningen kan marken tas i anspråk, men först efter att Länsstyrelsen har skickat ett slutmeddelande till företagaren/beställaren. Detta gäller även i de fall Länsstyrelsen beslutar att den arkeologiska processen kan avslutas efter utredningsskedet eller förundersökningsskedet.

undersökningsskedet. Slutmeddelandet är det formella beskedet att marken kan tas i anspråk. Först då kan byggnation starta.

11. Rapport: Skickas av den arkeologiska aktören till Länsstyrelsen, företagaren/beställaren, Riksantikvarieämbetet, och SAMLA (Riksantikvarieämbetets webbaserade arkiv), Kulturmiljö Halland (i egenskap av arkivhållare i regionen) och länsbibliotek. Beroende på om det är en utredning, förundersökning eller arkeologisk undersökning får rapportskrivandet ta olika lång tid. Orsaken till den långa rapporttiden är att genomgång och analys av uppgrävt material kan vara omfattande och väntetiden på ivägskickade vetenskapliga analyser såsom C-14 analyser ibland är långa. En arkeologisk utredning har tre månaders rapporttid, en förundersökning har sex månader medan en arkeologisk undersökning då hela fornlämningen dokumenteras och tas bort har 24 månaders rapporttid. I praktiken betyder det att det finns en viss ställtid mellan utredning och förundersökning och mellan förundersökning och slutundersökning.

När en utredning leder vidare till en förundersökning, eller om en förundersökning leder vidare till en slutlig arkeologisk undersökning inleds processen från början med en helt ny ansökan till Länsstyrelsen. Det är viktigt att man har med detta i sin planering.

12. Marken kan tas i anspråk: Fornlämningen är dokumenterad och borttagen och marken kan användas för sitt nya syfte. KML ger inte längre något lagskydd för fornlämningen.

7–12 Från grävning till byggnation

På denna sida av uppslaget beskriver figuren processen efter att beslutet om arkeologisk undersökning är taget och det arkeologiska arbetet kan starta.

Arkeologisk utredning – ska göras om ett planerat arbetsföretag tar ett större markområde i anspråk. En utarbetad praxis är att det ska omfatta minst 10 000 kvadratmeter, och att risk finns att ej kända fornlämningar kommer att beröras. Det är Länsstyrelsen som beslutar om en arkeologisk utredning krävs. Den arkeologiska utredningen delas in i steg 1 och steg 2, där steg 1 i stort sett motsvarar den kulturhistoriska inventeringen som sker i samband med en MKB. Steg 2 innebär att man gör schaktdragningar om 5 à 6 procent av den aktuella ytan för att under-

söka om det förekommer dolda fornlämningar. Om den arkeologiska utredningen inte påvisar någon dold fornlämning kan byggstart ske och en förenklad avrapportering görs av undersökaren. Om fornlämning påvisas avvaktar man avrapporteringen som ligger till grund för den arkeologiska förundersökningens utformning och omfattning. Undersökaren har tre månader på sig att färdigställa rapporten.

Arkeologisk förundersökning – Om det planerade arbetsföretaget berör en känd fornlämning ska ex-

exploatören ansöka om tillstånd enligt 2 kap kulturmiljölagen. Länsstyrelsen kan då komma att besluta om en arkeologisk förundersökning vars syfte är att avgränsa fornlämningen och bedöma dess kunskapspotential.

En grundläggande målsättning för Länsstyrelsen är att den aktuella exploateringen ska kunna utföras så att fornlämningen inte skadas. Om fornlämningens utbredning är fastställd finns bättre möjlighet att planera för arbetsföretaget så att fornlämningen inte berörs. I förundersökningen fastställs alltså fornlämningens kunskapspotential för att avgöra:

- om ingreppet alls kan tillåtas; i så fall sker en diskussion om alternativa lösningar, eller
- om fornlämningens kunskapspotential inte motiverar vidare arkeologisk slutundersökning; i så fall kan byggstart ske, eller
- vilken omfattning och inriktning en nödvändig arkeologisk slutundersökning ska ha; i så fall måste tillstånd sökas för en arkeologisk slutundersökning. Om en arkeologisk slutundersökning bedöms nödvändig måste tillstånd sökas för en arkeologisk slutundersökning.

Beslut om slutundersökning – Kan fattas när rapporten från undersökaren har inkommit, då denna är utgångspunkt för den arkeologiska slutundersökningens slutgiltiga utformning och omfattning. Undersökaren har sex månader på sig att färdigställa rapporten.

Arkeologisk slutundersökning – Ska genomföras om ett planerat arbetsföretag inte kan undvika en fornlämning som dessutom kan antas tillföra ny arkeologisk kunskap. Denna måste genomföras innan hela eller delar av fornlämningen får tas bort med syftet att dokumentera fornlämningen. Efter undersökningen meddelar Länsstyrelsen exploatören att fornlämningen har tagits bort och därefter kan det planerade arbetsföretaget påbörjas.

Undersökaren har sedan upp till två år på sig att färdigställa rapporten. Efter det att Länsstyrelsen har godkänt undersökarens rapportmanus skickas den färdiga rapporten till Länsstyrelsen, exploatören och berörd kommun. Länsstyrelsen kan även i undersökningens kravspecifikation ställa krav på hur resultatet från undersökningen ska förmedlas för att nå olika målgrupper.

Att utse en arkeologisk utförare – anbudsförfarande eller direktval

Bo Strömberg

Regelverket

Inom det uppdragsarkeologiska systemet råder ett trepartsförhållande mellan Länsstyrelse, företagare och utförare, där Länsstyrelsen i egenskap av tillsynsmyndighet har till uppgift att utse den arkeologiska aktör som ska tilldelas ett uppdrag. Detta rör genomförande av arkeologisk utredning enligt 2 kap 11 § Kulturmiljölagen (1988:950) eller arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning enligt 2 kap 13 § samma lag. I Riksantikvarieämbetets föreskrifter och i Kulturrådets författningssamling KRFS 2013:3 återfinns det regelverk som stipulerar huruvida Länsstyrelsen ska göra ett direktval eller genomföra ett anbudsförfarande.

Med den nya Kulturmiljölagen som gäller från 1 januari 2014 har regeringen uppdragit åt Riksantikvarieämbetet att förnya föreskrifter och allmänna råd avseende verkställigheten av lagstiftningens hela 2 kapitel. Av denna anledning kan nedanstående rader om hur Länsstyrelsen ska agera inom det uppdragsarkeologiska systemet vara i behov att justeras mot årets slut. Förändringar i regelverket kommer att presenteras på Länsstyrelsens hemsida, vilken alltid ska vara uppdaterad.

För att komma ifråga för direktval till ett arkeologiskt uppdrag inom ett län ska arkeologiska utförare varje år göra en intresseanmälan till Länsstyrelsen. Detta kan göras på en blankett vilken kan laddas ner från Länsstyrelsens hemsida. Här efterfrågas bland annat uppgifter om utförarens organisation och kompetens, personalens utbildning, kompetens

och erfarenheter, ekonomiska och administrativa rutiner, erfarenheter och måluppfyllelse från tidigare genomförda undersökningar, internt kvalitetssäkringssystem och egenkontroll, system för långsiktig kunskapsupbyggnad och kommunikation, rutiner för dokumentation, samt rutiner för omhändertagande av fynd och konservering.

Direktval kan användas av Länsstyrelsen för mindre undersökningar där ett anbudsförfarande inte kan motiveras. Detta sett till en kostnadsnivå som ligger under 20 prisbasbelopp (pbb) för uppdraget. Här finns dock enligt idag rådande regelverk ett förtydligande rörande pbb. En kostnadsnivå som ligger under fem pbb, som innevarande år motsvarar 222 000 kr, medför att Länsstyrelsen alltid utser en arkeologisk aktör på direktval. Om kostnaden för ett arkeologiskt uppdrag beräknas ligga mellan fem och 20 pbb, motsvarande ett intervall mellan 222 000 kr till 888 000 kr, kan Länsstyrelsen genomföra ett upphandlingsförfarande om företagaren begär detta. Om denna begäran uteblir, utser Länsstyrelsen en utförare genom direktval. Vid en kostnadsnivå som överstiger 20 pbb, ska Länsstyrelsen enligt Riksantikvarieämbetets föreskrifter och enligt 14 § KRFS 2013:3 alltid genomföra ett anbudsförfarande.

Anbudsförfarande

Vid ett anbudsförfarande sätter Länsstyrelsen samman ett förfrågningsunderlag som beskriver vilken eller vilka fornlämningar som ska undersökas och på vilket sätt. I underlaget presenteras lämningens

arkeologiska potential, vilka kunskaper som förväntas vinnas, samt hur anbudet ska utformas och hur Länsstyrelsens bedömning kommer att ske. Denna arbetsgång finns stipulerad i Riksantikvarieämbetets föreskrifter. Anbudsförfarandet utannonseras på Länsstyrelsens hemsida och på Länsstyrelsens anslagstavla vid receptionen.

Utvärderingen sker i tre steg, där det första består i att Länsstyrelsen kontrollerar formalia och att alla s.k. *skallsatser* är uppfylla. Därefter jämförs de av olika utförare inlämnade anbudens undersökningsplaner. Viktiga moment i detta andra bedömningssteg är att kontrollera aktörernas kunskapsnivå, kompetens och erfarenhet för utförarens organisation och dess arkeologiska personal. Inför undersökningen av aktuell lämning bedöms utförarnas förkunskaper om fornlämningstyp och dess plats i kulturlandskapet, huruvida frågeställningarna är relevanta och möjliga att besvara, samt vilka metoder som används och vilka analyser som planeras. Det är av största vikt att nämnda delar bestående av förkunskap, frågeställning, metod och planerade analyser är väl integrerade.

Det tredje bedömningssteget består i att öppna undersökarnas kuvert med kostnadsberäkningar. Det skall här nämnas att endast kostnadsberäkningar till de anbud som har en arkeologisk kvalitet kom-

mer att öppnas. De undersökningsplaner som är av undermålig kvalitet förkastas. Vid bedömning av kostnaderna fäster Länsstyrelsen stor vikt vid att dessa är relevanta för undersökningens ambitionsnivå, att kostnaden är realistisk för genomförandet, och framför allt att kostnaden är skälig. Länsstyrelsens val av utförare offentliggörs genom beslut till vilket ett utvärderingsprotokoll bifogas.

Kärnan inför Länsstyrelsens val av utförare är att den arkeologiska undersökningen skall vara till största möjliga kulturmiljönytta till en skälig kostnad. Detta för att nå uppdragsarkeologins grundläggande syfte, att dokumentera de fornlämningar som förstörs vid exploateringar, ta till vara fynd, samt att formulera en meningsfull kunskap om de samhällen som fornlämningarna representerar. För detta krävs utförare med gedigen arkeologisk kompetens som har förmåga att se det väsentliga vid en undersökning. Detta genom att finna och välja ut de informationsbärande anläggningarna, lagren, strukturerna och fynden, samt att välja de relevanta kontexterna för provtagningar inför genomförande av naturvetenskapliga analyser och osteologiska studier av skelettresten. Ett viktigt steg i kunskapsuppbyggnaden är utförarens förmåga att bearbeta det arkeologiska källmaterialet med dess informationspotential och att förmedla resultatet.

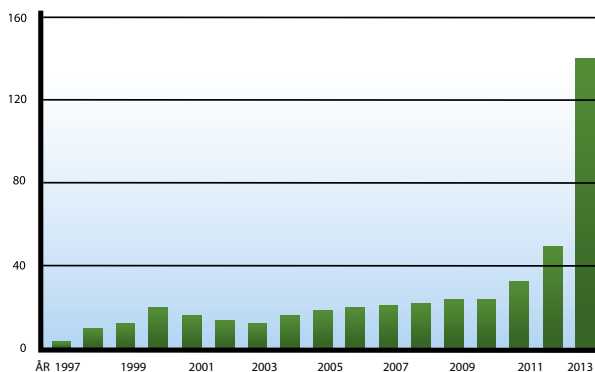
1. Annonsering med förfrågningsunderlag: Annonsering sker på Länsstyrelsens hemsida och anslagstavla. Förfrågningsunderlaget beskriver platsen och därtill kopplade frågeställningar och ur anbudet ska inlämnas. 2. Anbud in: en angiven sista dag.

3. Anbudsöppning: enligt ett särskilt förfarande. 4. Bedömning steg 1 och 2: Steg 1 gäller om anbudet är inlämnat korrekt och alla skall satser är uppfylla. Steg 2 gäller undersökningsplanens kvalitet. 5. Kostnadsberäkningen öppnas: enligt ett särskilt förfarande.

6. Bedömning steg 3: bedömning av skälighet och rimlighet. 7. Beslut: om vem som får uppdraget. 8. Laga kraft: efter tre veckor om inget överklagande sker.

Metallsökning – en populär hobby!

Jenny Nord

Intresset för metallsökning i hobbyssyfte ökar kraftigt. Under 2013 fick Länsstyrelsen i Hallands län in betydligt fler ansökningar än tidigare år. För att göra det enklare att ansöka och snabbare att få tillstånd utifrån 2 kap 18–20 §§ kulturmiljölagen (1988:950) har Länsstyrelsen i Halland därför tagit fram nya rutiner. På vår hemsida finns information och ansökningsblankett. För att Länsstyrelsen ska kunna ta ett beslut om tillstånd krävs i ansökan information om:

- Det ändamål metallsökaren ska användas för.
- Den person som tillståndet gäller (man kan inte söka tillstånd för en ej namngiven medsökare).
- Den tid tillståndet söks för.
- Det område inom vilket metallsökaren ska användas och medföras.

Förenklad handläggning gäller de ansökningar som berör de av Länsstyrelsen utvalda kuststränderna 1–23. Dessa finns markerade i länkade kartutsnitt på Länsstyrelsens hemsida. I ansökningsblanketten anges vilket eller vilka strandpartier som ansökan gäller med namn och nummer från kartorna. På dessa utvalda områden kan tillstånd sökas för två år i taget.

Antal ärenden om metallsökare i Hallands län 1997–2013

Ansökningar för andra områden omfattas inte av den förenklade handläggningen. Handläggningstiden blir då längre eftersom dessa ärenden kräver en noggrannare granskning. Här ges tillstånd för högst ett år.

Tillstånd ges inte i fornlämningsrika miljöer och i områden som bedöms ha en kulturhistorisk relevans och vetenskapligt värde. Till detta räknas:

- Områden där fast fornlämnning finns.
- Områden där fornlämningsbilden och kulturmiljön som helhet är så viktiga att den skulle föranleda en arkeologisk utredning vid ett eventuellt exploateringsärende.
- I områden där det finns modernare kulturlämningar, såsom dansbanor och lämningar efter Kalla kriget, kommer Länsstyrelsen att pröva varje enskilt fall enligt den nya kulturmiljölagen.

Metallsökning som en utgrävningsmetodik

I samband med utgrävningar enligt Kulturmiljölagen 2 kap (1988:950) görs ofta metalldetekteringsundersökningar som en del av utgrävningsmetodiken. Syftet är att fånga upp eventuella föremål i matjorden eller i andra lager som kan kopplas till platsen som ska undersökas. Här är metalldetekteringen ett sätt att söka riktad information om en plats. Därför är ett sökstråk med en metalldetektor över matjorden på många sätt jämförbart med ett sökschakt gjort med en grävmaskin och kräver arkeologisk kompetens och arbetsledning.

Tillstånd för fornlämningar i skogen

Lena Berglund

Alla ärenden som gäller skog är Skogsstyrelsens ansvar och ansökningar om avverkning i skogen ska sändas dit. Om åtgärder i skogsmark berör en fornlämning skickar Skogsstyrelsen ärendet till Länsstyrelsen för samråd. Här granskar en handläggare ärendet med fokus på de fornlämningar inom berört område som finns i fornlämningsregistret (fornsök). I ett meddelande till markägaren och ombud för avverkningen beskrivs lämningarna inom området och hur hänsyn ska tas till dem vid avverkningen. Enligt Kulturmiljölagen får man inte rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning. Detta innebär att körning ska ske när marken är torr eller frusen, att man inte ska köra över lämningar eller lägga rishögar på dem. Dessa hänsynstaganden utgör allmän hänsyn vid skogsarbeten.

Tillstånd krävs vid plantering i skogsmark

Vid plantering måste man ha tillstånd enligt Kulturmiljölagen. Detta informeras om i meddelandet till markägare och ombud. När återbeskogning planeras ska Länsstyrelsen kontaktas för att ett beslut ska kunna upprättas. Markberedning kan ingå som en åtgärd och är den del i återbeskogningen som kan skada fornlämningar mest. Därför anges i vissa fall restriktioner för avståndet till fornlämningar och typ av markberedning. Planteringen kan också begränsas där fornlämningar ges ett skyddsområde. Detta för att lämningar ska kunna synas men även för att man inte får gräva i lämningar. Vindfällan, som kan orsaka

rotvältor, kan fläka upp exempelvis en gravgömma, och ska inte förekomma i forn- eller kulturlämningar. Efter utförd återbeskogning gör Länsstyrelsen tillsyn av fornlämningar som berörts av åtgärderna.

Röjning

Om ett område inte planteras växer sly upp, som bör tas bort när skogen gallras. Bidrag kan sökas från Skogsstyrelsen, Natur- och kulturåtgärder i skogen, kallat NOKÅs. Möjligen återkommer även det bidrag som förra perioden fanns att söka inom Landsbygdsutvecklingsprogrammet. Skogsstyrelsen eller deras hemsida kan ge svar tidigast sommaren 2014.

Lagskydd

Fornlämningar skyddas av Kulturmiljölagen medan kulturlämningar omfattas av Skogsvårdslagen, vilket innebär att skador ska undvikas och begränsas. Skogsstyrelsens uppföljning som senast redovisas för 2012 visar att full hänsyn till forn- och kulturlämningar tagits i endast 56 procent av fallen och att 22 procent har skador eller grova skador. Övriga 22 procent har lättare skador i form av nedrisning, plantering samt mindre kör- eller markberedningsskador. Ingen skillnad finns mellan forn- eller kulturlämningar.

Miljökvalitetsmålet "Levande skogar"

Det som berör kulturmiljön anger att /.../ natur- och kulturmiljövärden i skogen är bevarade och förutsättningarna för fortsatt bevarande och utveckling av värdena finns.

Miljömålet bedöms i Halland inte möjligt att nå till år 2020 med idag beslutade eller planerade styrmedel. Mer skulle kunna göras genom rådgivning i fält och kurser för berörda i skogsbruket.

Fornlämningsregistret: www.raa.se/fornsök
Skogsdataportalen på Skogsstyrelsens hemsida

Vindkraft, rösen och ny kunskap

Om arkeologi i samband med bygget av Alereds vindkraftspark

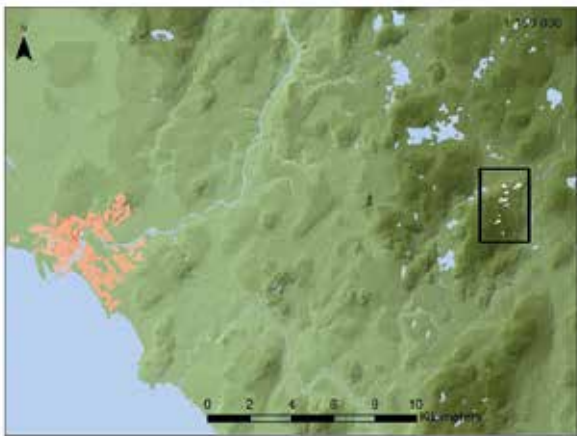
Text & foto: Ola Kadefors

Olika typer av markexploatering ger olika typer av arkeologi. När man på 1990-talet gjorde arkeologiska undersökningar inför E6:an och för den dubbelspåriga järnvägen exploaterades marker i framförallt låglänta miljöer. Då påträffades stora boplatser från flera olika tider, ett arbete som gav ett påtagligt kunskapslyft om den halländska förhistorien. Under dessa projekt påträffades däremot förhållandevis få gravar. På 2000-talet ökade bostadsbyggnationen och då togs ofta andra landskapstyper i anspråk. Bostäder förläggs

mestadels i något mer topografisk höglänta lägen än där man bygger vägar och järnvägar. I och med det började man hitta boplatser också i andra topografiska lägen och därtill något fler gravar. Bostadsbyggnationer brukar även ta mycket stora ytor i anspråk så medan man i linjeprojekten gräver långa korridorer genom landskapet ger bostadsbyggnationerna stora ytor vid enskilda platser. I sin förlängning kan man säga att dessa olika exploateringstyper också medför olika typer av kunskap om människan i det förflutna.

Grav eller röjningsröse. Artikelförfattaren begrundar röset där den vikingatida keramiken sedan påträffades

Alered ligger i kommunen Falkenbergs inland, ett brytområde mellan den halländska slättbygden och Sydsvenska höglandets utlöpare. De berörda fornlämningarna inom svart ram, Falkenbergs tätort orange markering.

På senare år har ytterligare en ny exploaterings typ kommit till Halland, den storskaliga vindkrafts etableringen, där stora markytor tas i anspråk för vindkraftsparker i den halländska skogsbygden. I det här fallet berörs miljöer som knappt alls tidigare har varit utsatta för annat än ytterst enstaka exploateringar. De miljöer som vindkraftsindustrin i första hand är intresserade av är höga berg med en bra vindprofil. Med tanke på att denna typ av projekt har ökat kraftigt på senare år så förefaller Halland vara väl lämpat för vindkraftsparker i skogsbygden. Liksom i de ovanstående exemplen leder detta till en ny form av arkeologi, med en ny kunskap om den förhistoriska människan som följd.

Ett exempel på detta är det så kallade Aleredsprojektet som utfördes av Kulturmiljö Halland under hösten 2013. I detta fall skall en vindkraftspark byggas på gränsen mellan Asige och Abilds socknar, mellan fastigheterna Alered och Elmås. Området är med halländska mått mycket höglänt, med en högsta punkt kring 170 meter över havet. Efter ett första besök på platsen kunde det även konstateras att området innehöll en mycket stor mängd s.k. röjningsrösen. Med detta menas rösen som byggts i samband med att mark frigjorts för att skapa odlingsytor. Dessa

röseområden är ofta från 1700- och 1800-talen, men i många fall är de betydligt äldre och kan t.o.m. gå ner i bronsålder. Inom Aleredsområdet var dock mängden odlingslämningar förvånansvärt stor, något märkligt med tanke på att området inte omedelbart förefaller lämpligt för odling. Särskilt föreföll de högt belägna röseområdena något malplacerade i landskapet. Att platsen varit brukad under lång tid står dock klart då Alered ingår i en köpehandling från år 1260 (för övrigt ett av Hallands äldsta skriftliga ortsnamnsbelägg) och är då omnämnt såsom betesmark. I och med det stod också klart att det åtminstone fanns röseområden som borde vara medeltida.

Vid exploateringen var det framförallt lämningarna på bergstopparna som skulle komma att beröras. Vid ett av dessa föreföll dock rösen särskilt vällagda. Dessa rösen låg utmed sydsidan av ett berg och då det föreföll vara en något märklig placering av odlingslämningar gjordes ett mindre ingrepp i ett röse för att närmare undersöka om det kunde vara en grav istället för ett röjningsröse. I röset hittades flera stora bitar förhistorisk keramik. Fyndet signalerar att röset förmodligen var en grav även om inga ben påträffades.

En expert på förhistorisk keramik konsulterades för att säkerställa åldern på krukorna. Det konstaterades då att det rörde sig om keramik från vikingatiden, vilket var ett högst oväntat fynd i dessa trakter. Inte långt från den förmodad graven påträffades även flera stenkonstruktioner som tolkades som natthägn för kreatur. Miljön i området förefaller vara väl karg för

någon betydande odling och man kan således undra vad man gjorde där under vikingatid. En förklaring kan vara ett fynd som gjordes på toppen av det berg där graven låg. Där påträffades ett sönderbrutet klippblock i vars sprickor man kunde ana rikligt med granater. En granat är en blodröd halvädalsten som under den senare delen av järnålder var mycket populär som infattning i smycken. I vissa fall brukades även de hårda granaterna till kvarnar.

En annan förklaring till områdets historik kan möjligen också anas i omnämnandet från 1260, där Alered är upptaget som betesmark. Det är alls inte omöjligt att detta var betesmark redan under vikingatid. Vid de prover som togs för 14^{C} -analyserna av rösen, bestämdes även kolets vedart. Denna analys visade att samtliga tagna prov, oavsett till vilken tid kolet sedan daterades, innehöll ek. Således har området varit bevuxet av ekskogar, något som faktiskt Elmås var känt för under 1800-talet. Stora ekskogar gör platsen lämplig för uppfödning av svin då dessa gärna äter ekollon. I ett vidare perspektiv är tanken ganska logisk. Om man studerar benrester från halländska järnåldersgårdar kan man notera att mängden ben från gris ökar mot slutet av järnålder. Alered kan möjligen ha varit en sådan plats där grisarna föddes upp.

Ytterligare ett perspektiv visar de övriga 14^{C} -dateringarna som gjordes på kol från rösen i området. Dessa dateringar visar att människor kan ha börjat bruka marken så tidigt som i den äldsta delen av järnåldern. Därefter förefaller området ha brukats under hela den resterande järnålder, då dateringar på kolproverna daterats till 300-, 500- och 800- talen e.Kr. Således finns i området en särdeles lång brukandetid.

Under den senare delen av järnåldern har man alltså bedrivit odling, brytning av granater och möjligen uppfödning av gris i Alered. De som gjort detta har också varit bofasta i området med tanke på

att där finns gravar. Vidare visar den stora mängden rösen – och att det finns flera rösen som liknar det där keramiken påträffades – på att det heller inte är omöjligt att där funnits en betydande befolkning. I alla fall mer än någon enskild gård. Om det är frågan om en kontinuerlig befolkningsmängd eller om inflyttningen i området ökat i vikingatid må vara osagt. En annan förklaring till att området varit i bruk under vikingatiden är att denna period förefaller varit ganska

I graniten finns granaterna. Endast någon millimeter stora lyser de röda mot gråstenen.

En gång var Elmås känd för sina stora bok- och ekskogar. Idag finns bara en spillra kvar av lövskogen.

orolig. I de isländska sagorna som nedtecknades på 1200-talet, men vars berättelser utspelar sig under vikingatiden, berättas om norska vikingar som ofta åkte på plundringståg österut. I Egil Skallagrimssons saga omnämns exempelvis plundringen av en gård vid Nordre älv norr om nuvarande Göteborg. I samma saga omnämns också Halland som så fattigt att Egil Skallagrimsson väljer att segla förbi utan att plundra. Sagan är intressant i det att Halland omnämns samt att den visar att plundring från sjöfarare trots allt var en realitet i landskapet. Möjligen är det så att kustregionen var en farlig plats att vara på, varför man valde att söka en tryggare boplats inåt landet.

Projektet i Alered visar på en mängd ny information om befolkning och livsbetingelser i förhistorisk tid i det halländska inlandet, kunskap som vi inte fått om där inte etablerats vindkraft. Dessa vindkraftsprojekt erbjuder en unik möjlighet att insamla kunskap om historiska skeden i miljöer där vi nästan inte vet något om den äldsta historien. Denna historia är hittills oberättad, men successivt kan en ny historia växa fram allteftersom vi utforskar dessa områden utanför dagens allfartsvägar. Vad denna berättelse sedan kommer att innehålla kan vi ännu bara ana.

Gravfältet Övraby 87 – ett smedskepp, kulthus och bronsåldershög

Gisela Ängeby

De stora gravhögar som så starkt präglar det halländska kulturlandskapet har av tradition uppfattats som den rika bronsålderns främsta exponenter, uppförda som ögonfång på prominenta platser i landskapet. I några av dessa högar har man funnit skeppsformade gravmonument av sten, särskilt kända och besökt är väl gravhögen i Lugnaro med dess inbyggda spektakulära skepp. I området kring Hallandsåsen, i gränsområdet mellan sydligaste Halland och nordvästra Skåne, känner man till fem skeppsformade gravar från yngre bronsålder. Samtliga

dess har legat dolda i gravmonument. Skeppen anses här utgöra en direkt fortsättning på den sällsynta traditionen att låta bygga och överhölja skeppsättningar som finns belagd i äldre bronsålder och som inom arkeologisk forskning, vad gäller skeppssymbolikens framställan i gravar, betraktas som en särpräglad tradition för sydvästra Skandinavien. Fristående skeppsättningar under bronsålder är som fenomen framförallt knutet till södra Östersjöns kustområden och Gotland, där skeppsättningarna i hundratal återfinns synliga i landskapet.

Våren 2013 undersöktes vid Vrangelsro i Övraby socken ett gravfält från bronsålder och äldsta järnålder med fornlämningsbeteckningen Övraby 87. Gravfältet innehöll bland annat både en mäktig bronsåldershög och fyra skeppssättningar. Men till skillnad från tidigare undersökta stenskepp, vilka alltså samtliga har påträffats undangömda och överbyggda av gravmonument, byggdes skeppssättningarna vid Övraby som friliggande i landskapet. Stenskeppens öppna exponering är unik för skeppsymbolikens uttryck inom ett sydvästskandinaviskt traditionsområde. Utgrävningen kunde dessutom visa att ett av skeppen med allra största sannolikhet var ämnat en bronsmeds begravning. Detta "smedskepp" var delvis byggt över ett runt jordblandat skärvstensröse som innehöll deponerade smältdeglar i sönderslaget skick, gjutformsfragment samt enstaka ben av både människa och djur. Föremålskategorierna associerar tveklöst till en bronsmeds värv. En rimlig hypotes är att smedens kvarlevor begravts i skeppet och att hans attribut, i egenskap av varande rituellt specialist med esoteriska kunskaper, symboliskt begravts i skärvstenröset.

Fornlämningen i landskapet

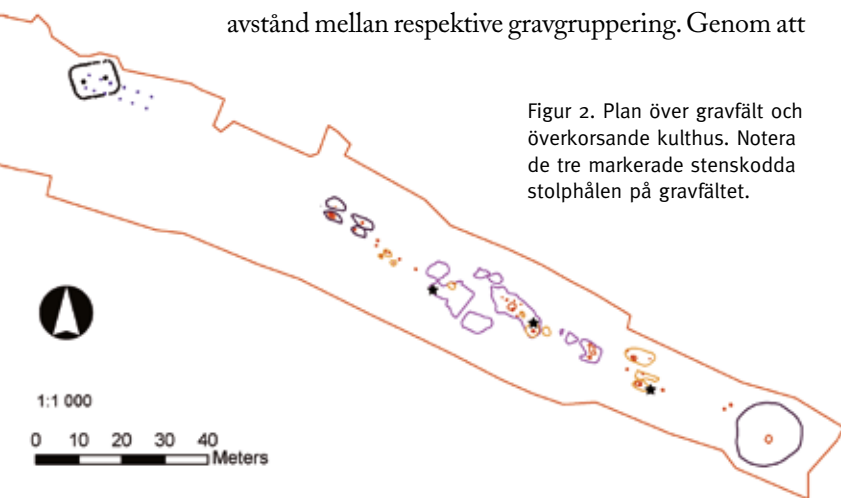
Den undersökta fornlämningen låg öster om E6 och nära Norra infartsmotet som västerut leder in mot Halmstad och österut via Nissastigen så småningom når Jönköping. Biltemas centrallager skulle utvidgas vilket var orsaken till undersökningen. Vid Norra infarten går heller knappast undgå att lägga märke till Ivars kulle, en mäktig bronsåldershög med bland annat en skeppssättning inbyggd i monumentet. Redan för gravbyggarna vid Vrangelsro torde Ivars kulle ha

tett sig som mäktig och betydelsefull och sannolikt föreligger även ett konkret symboliskt samband mellan skeppssättningen dold i gravhögen och de friliggande på gravfältet. I ett vidare landskapsperspektiv låg fornlämningen mellan fulläkersbygdens slättlandskap i väster och det beskogade backlandskapet i öster. Gravfältet låg utmed en flack men i landskapet ändå skönjbar höjdrygg som här även bildar en tydlig skilljegräns mellan de olika naturtyperna. I kulturhistorisk mening hade fornlämningen en plats i zonen mot fulläkerslandskapets monumentala bronsåldershögar, stråk av rösen och stensättningar som följer de kommunikativa huvudstråken och Nissan i synnerhet. Enligt äldre kartor har fornlämningen legat på utmark som brukats för bete och djurhållning. I det nutida kulturlandskapet låg miljön inom ett nyligen avverkat skogsområde där det huvudsakligen hade vuxit gran och tall. Gravfältet var skadat med flera av monumentet plockade på sten, rotvältor hade ryckt upp och skingrat stenpackningar och den stora gravhögen visade sig, inte helt oväntat, vara rovgrävd ända ned till botten. Hur de enskilda stenbyggda monumenten ursprungligen varit utformade är något oklart. Men förutom de fyra skeppssättningarna, har gravfältet troligtvis komponerats av små stensättningar omgärdade av kantkedjor, flatmarksgravar, som flera av dem kan ha haft täckstenar, sjok av sammanhängande stenpackningar och en monumental gravhög. Gravplatsen hade en tydlig organisation med stenskeppen placerade två och två likt en armada på den yttersta spetsen av den långsträcka höjdryggen, och med bronsåldershögen i gravfältets, tillika höjdsträckningens, motsatta ände. Mellan gravhögen och skeppen följde i stråk spretiga rester av stensättningar, sjok av mer eller mindre bevarade stenpackningar och flatmarksgravar. Sistnämnda gravtyp påträffades för övrigt nedgrävda i gruset i samband med en andra avbaning med grävmaskin i syfte att kontrollera om det fanns boplatslämningar under gravfältet (figur 1).

Figur 1. Vy över gravfältet med boplatsoområdet längst i nordväst. I förgrunden syns gravhögen som med sin krans av brätte bredde ut sig över nästan hela höjdens bredd.
Foto: Gisela Ångeby

Gravfältets arkitektoniska framtoning ger en bild av begravingar som gruppvis växer fram längs med höjden och möjligen tecknas i de olika grupperingarna olika släktleds eller gårdars behov av enskilda ytor, förankring och identitet. En intressant iakttagelse mot bakgrund av resonemanget kring gravfältets gestaltning var förekomsten av ett ensamt liggande stenskott stolphål invid, eller under något av monumenten som vi i fält uppfattade formade enskilda grupperingar. Tre sådana kraftiga stolphål dokumenterades inom gravfältet och som framgår av planen (figur 2), låg dessa med inbördes jämna avstånd mellan respektive gravgruppering. Genom att

Figur 2. Plan över gravfält och överkorsande kulthus. Notera de tre markerade stenskodda stolphålen på gravfältet.

resa en kraftig stolpe kan det markstycke som man hade för avsikt att begrava inom både ha synliggjorts och rituellt invigts. Liknande stolphål med kraftiga stenskoningar saknades helt inom gravfältet i övrigt även om det skulle visa sig att detta var anlagt ovanpå glest förekommande boplatsspår. Mycket tyder alltså på att dessa stolphål, som så uppenbarligen anknöt till olika gravgrupperingar, har haft en särskild betydelse i skapelseprocessen av den heliga miljön och är som fenomen heller inte okänt inom begravningsmiljöer. I stolphålen kan finnas depositioner av rituell karaktär som stärkte pälens symboliska och mytiska betydelse men stolphålen vid Övraby var samtliga fyndtomma. Totalt har i den osteologiska analysen 32 gravlagda

individer identifierats som representerar alla åldrar, från spädbarn till äldre vuxna. Samtliga begravingar var brandgravar och gravskicken var mycket individuellt utformade som urnegravar, brandgropar, bengrop, benlager och brandlager. I två gravgömmor påträffades harts som tyder på närvaron av svepta träkärl. Några av monumentet innehöll lämningar efter både bålplats och gravgömma. Sekvensen ^{14}C -dateringar visar att höjdryggen brukats för begravingar under en kontinuerlig följd av bortåt 1000 år, mellan cirka 1400 och förromersk järnålder men platsens huvudsakliga och mest intensiva begravingsskede hör till bronsålder, slutet av per. III – IV, cirka 1200 – 900 före Kristus. De sista gravläggningarna på fältet sker i förromersk järnålder då tre brandgravar i en väl sammanhållen grupp placeras i direkt anslutning till den stora gravhögen. Återkopplingen till den monumentala gravhögen blir tydlig i egenskap av att härbärgera minnet av förfäderna.

Stenskeppen

Stenskeppen har som nämnts i texten aldrig legat överhölja av högar, rösen eller stensättningar. Synliga i landskapet har skeppen också kunnat plockas på sten. Stormfällida trädrotvältor hade rivit upp stenspackningar men i marken fanns ännu kvar de tydliga avtrycken efter försvunna relingsstenar och med ledning av stenlyften har skeppens ursprungliga storlek och form kunnat rekonstrueras (figur 3). Skeppen var byggda i en position som helt hade anpassats efter höjdräckningens nordvästliga – sydostliga riktning i landskapet. De var mellan 5–6 meter långa och närmare två meter breda men var sinsemellan byggda på helt olika vis. Ett skepps hela botten innanför relingen var exempelvis täckt av stora stenar medan ett annat innanför relingen utformades efter stora stenar lagda i en enkel rad från stäv till köl. Gemensamt för stenskeppen var emellertid en packning av särskilt utvalda småkullriga stenar som låg som yttäckning över de

Figur 3. Gravfältets mest spektakulära inslag var fyra skeppssättningar som parvis låg på den flacka höjdrygens yttersta spets. Foto: Håkan Thorén

grövre stenarna, även om rotvältor på ett av skeppen fläkt upp småstenpackningen som här endast fanns kvar som spridda rester. Den småkullriga packningen band sålunda konstruktionsmässigt samman skeppen men fanns också som yttäckning över de grövre stenarna på en oval, eller båtformad, stensättning i gravfältets andra ände, närmast den stora gravhögen. Förutom själva gravformen, antingen som tydligt skepp med relingsstenar eller som båtformad stensättning utan reling, så verkar de yttäckande småstenarna spegla ett arkitektoniskt särdrag med sannolikt symbolisk innebörd. Signifikant nog låg de med småsten draperade gravarna också i gravfältets vardera ände, som en slags inramning av begravningsmiljön. Tre av skeppssättningarna innehöll en begravning vardera i form av en i marken nedgrävd brandgrop men hade inom skeppen placerats på olika vis. I två av skeppen låg brandgropen midskepps, medan gravläggningen i det tredje skeppet skett i fören. Det tredje skeppet innehöll en möjlig primärbegravning i form av ett benlager och en sekundärbegravning i en urna omsluten av resterna av en stenista. Kalibrerade 14^C -värden

på brända ben ur gravgömmorna visar att skeppen belägna med bredsida västerut mot slättlandskapet båda har anlagts under slutet av per. III och per. IV (1210–910 före Kristus). Någon klar tidskillnad dem emellan är egentligen inte möjlig att påvisa inom tidsspannet men man kan förmoda att ”smedskeppet” ytterst på höjden spets är första skeppet att byggas, för att generationen senare få sällskap av grannskeppet i öster. Skeppen i öster har båda dateringar till per. IV–V. (1120–840 före Kristus).

Smedens skepp

Skeppsparet som låg ytterst på höjdsträckningen var speciellt (figur 3). De sammanlänkades av fyra jämnstora stenar på rad som vore de bokstavligen förtöjda invid varandra. Den arkeologiska dokumentationen kunde visa att stenraden verkligen också uttryckte ett mycket konkret och nära symboliskt samband skeppen emellan och där det östra skeppet var byggt ovanpå ett runt jordfyllt skärvstensröse som innehöll de utspridda delarna från flera, sannolikt rituellt sönderslagna, deglar och gjutformsfragment. Bland

Figur 4. Några av smältdeglarna som i bitar påträffades utspridda i skärvstenen under ett av skeppen.
Foto: Pontus Blanche.

skärvstenen låg även enstaka brända ben av människa och djur, samt flinta. Utifrån stratigrafiska iakttagelser och den arkeologiska analysen av de strukturer som dokumenterades, tecknas ett händelseförlopp så som det kan ha utspelats inom begravningsritualen och i vilken ordning skeppen byggdes. Dokumentationens visar nämligen att skärvstensflaket var det första som anlades på platsen för skeppen. I samband med bygget av skärvstensflaket kastas sönderslagna smältdegglar ut över packningen (figur 4) och brända djurben tyder på att mat kan ha offrats eller förtärts i samband med detta. Hanteringen skildrar begravningsritualens förberedande fas som innebar deponering av smedens attribut bland skärvstenen och anläggningen utgjorde i så mening en grav för de rituellt "dödade" smältdeglarna. Därefter byggs det första stenskeppet vid randen av höjden och i detta skepp kan antas att smedens kvarlevor kom att begravas (figur 5).

Skeppet, vars östra sida delvis överlagrade skärvstensflaket, var mycket välbyggt med en reling av större stenar med insprängda kluster av rödskeftande granater. Man kan förmoda att skeppets kantstenar var omsorgsfullt utvalda med granaterna som symbolisk avspeglning av degelfragmentens rödskeftande ton. Utrymmet innanför relingen draperades med en småkullrig jordblandad stenpackning som täckte de större stenarna i skeppet. Under den grövre stenpackningen fanns i botten av skeppet ett brandlager med inslag av enstaka brända ben och några smulor keramik. Detta lager, som tydligt låg avgränsat inom relingen, tolkas som bålplatsen där sedan själva gravläggningen hade utförts i en grop grävd genom brandlagret. Gravgömmen, som markerades av en kluven rund sten med den kluvna sidan placerad nedåt, var fylld med lite drygt 900 gram mycket välbevarade och stora ben från olika delar av den kremerades hela kropp. Den

osteologiska analysen visar att den gravlagde var en vuxen man. En ^{14}C -datering på ben ur gropan gav 1210-970 före Kristus.

Nästa handling som kan utläsas av den arkeologiska dokumentationen innebar bygget av det östra skeppet som placeras ovanpå den jordfyllda skärvstenpackningen. Skeppet var skadat, exempelvis hade i stort sett samtliga kantstenar som formade skeppets yttre ram försvunnit. Till skillnad från småstenpackningen som fyllde ut de övriga tre skeppen, innehöll packningen över detta skepp även en hel del eldpåverkade stenar som symboliskt återknöt till det på platsen fört anlagda skärvstensröset. Längs kanterna av den bitvis urplockade och utflutna packningen syntes tydliga hålrum och inbuktningar efter avlägsnade kantstenar som i botten lämnat avtryck efter stenlyft. Med ledning av dessa stenlyft kunde skeppets ursprungliga form framskapas. Endast en av skeppets förmodade relingsstenar fanns kvar och

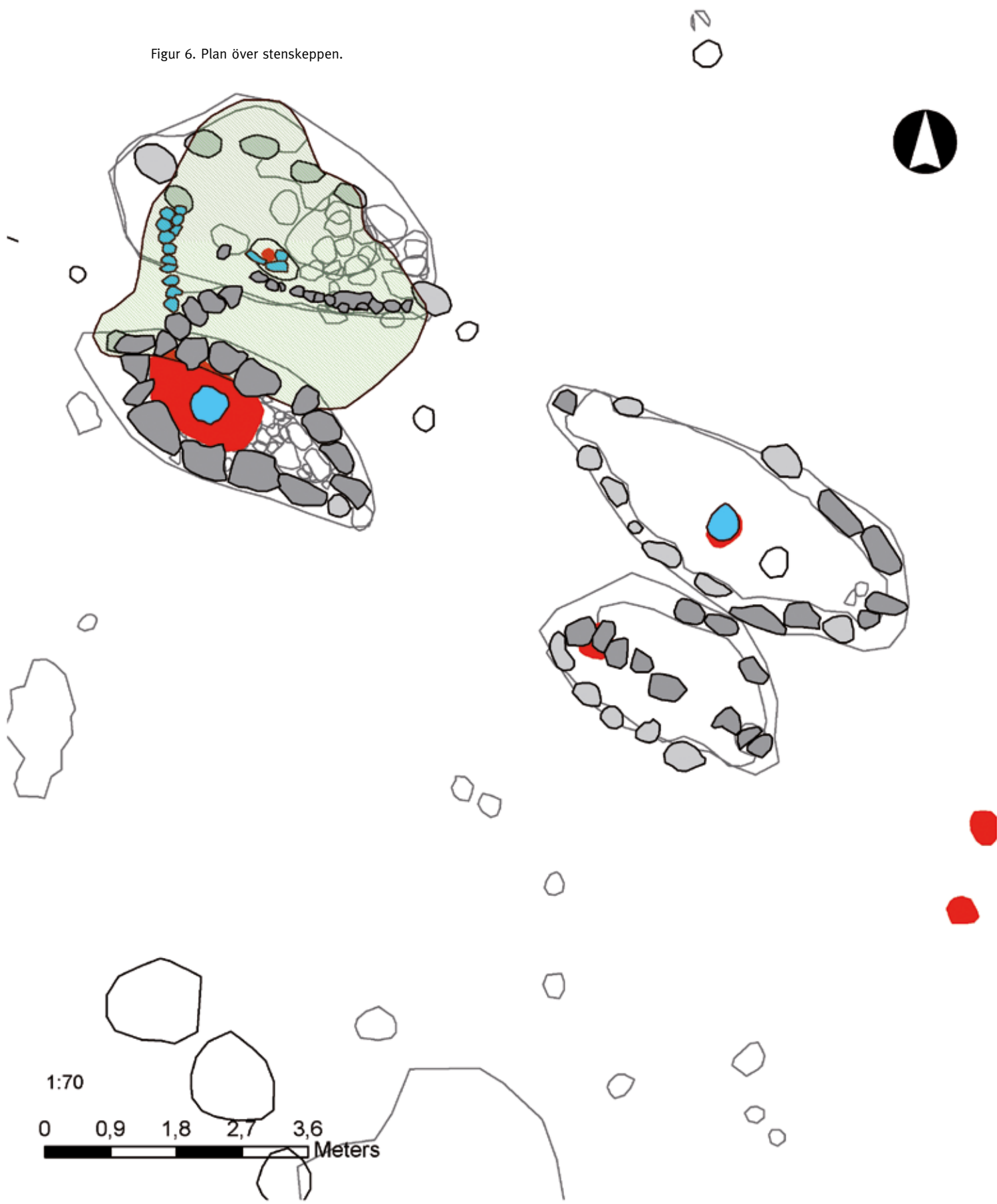
denna var ställd på högkant, stöttad av ett par stenar. I toppen av det jordfyllda småstenslagret låg utspridda invid resterna av en packning av större stenar närmare 300 gram brända ben från en vuxen man. En ^{14}C -datering på bränt ben härifrån gav 1120-910 före Kristus. Bland benen låg även enstaka ben av får eller get. Möjligen representerar detta benlager skeppets primärbegravning. Längs anläggningens sydvästra sida framrensades nämligen en rad mindre rundade stenar som formade en "sekundär" reling som följde utsidan av det rekonstruerade skeppets reling. Kant i kant med den smala relingens insida stod ett krossat gravkärl i en skadad mindre stenkista. Ur kärlet hade sipprat brända ben och kvar fanns endast en begränsad mängd ben som bedömts komma från en yngre individ, ett större barn eller tonåring.

På planen över skeppen syns två stenrader som från olika håll länkar samman skeppen. Stratigrafin visar att den nordligaste raden av mindre stenar utgör

Figur 5. Jennifer Nilsen och Christine Anderzén, studerande i arkeologi, rensar fram "smedskeppet" med dess rejäla reling, beläget längst fram på höjdens yttersta spets. Foto: Gisela Ängeby

Figur 6. Plan över stenskeppen.

den första länkningen som binder samman skeppet ovan skärvstensröset med "smedskeppet". Den andra länkningen symboliseras av de fyra större stenarna på rad som av riktningen att döma, utgår från "smedskeppet" för att sammanbindas med sekundärbegravningen innanför den smala och "taffligare" byggda relingen. Länkningen innebar en slutlig försegling av skeppsparen som en sista handling inom begravningsritualen (figur 6).

Gravhögen

Den långsmala höjdsträckningen dominerades i sydväst av en stor gravhög som med sina femton meter i diameter upptog höjdens hela bredd. Högen hade när den upptäcktes vid en arkeologisk utredning inför exploateringen uppfattats som en mindre och till omfånget hälften så stor gravhög. Brättet har varit övervuxet och upptäcktes först när vi närmade oss gravhögen med grävmaskin. Det omkring tre meter breda brättet var bitvis lagt som en ganska spretig packning som omslöt hela monumentet. Innanför brättet var gravhögen upp till en höjd av 0,6 meter byggd av ett lager mörk sandblandad, svagt laminerad jord (sannolikt starkt förmultnade grästorvor) som följdes av ett lager flygsandsinblandad jord. De olika fyllningarna, om än inte skarpa i åtskillnad, tyder på att gravhögen omfattats av olika byggnadsetapper, ett förfarande vi känner från många andra gravundersökningar i Halland. Brättet dolde i sin tur en inre kantkedja som till utseendet starkt påminner om sådana som tidigare har dokumenterats i halländska monumentala bronsåldershögar, exempelvis gravhögar i Tjärby och Eldsberga socken (figur 7). Dessa gravhögar har daterat till äldre bronsålder per. III. Den slående strukturella likheten i de inre kantkedjornas utformning i de halländska gravhögarna tyder på att funnits en gemensam idé kring hur dessa skulle se ut. Förhållandet tyder på att även gravhögen vid Övraby bör kunna dateras till per. III och därmed också

Figur 7. Under brämet som omgav högen låg en inre kantkedja med ett utseende snarlikt de kantkedjor som påträffats i andra undersökta bronsåldershögar i Halland. Foto: Gisela Ängeby

kunna vara det första gravmonumentet att anläggas på platsen. Gravhögen var dock rovgrävd ända ned till botten och en förmodad centralbegravning hade helt utplånats. Lite högre upp i högfyllningen påträffades däremot en förstörd sekundärbegravning i form av brända ben och enstaka keramikskärvor utspridda över resterna av en stenpackning som ruckats på av både trädrötter och djurgångar. Bland stenpackningen noterades några flata stenar som ursprungligen kan ha tillhört en mindre stenkista. ^{14}C -dateringen på brända ben gav per. v, 900-760 före Kristus vilket kronologiskt väl samstämmer med sekundärbegravningar utförda i den äldre bronsålderns gravhögar.

Kort om några andra gravar på gravfältet

Strax sydost om stenskeppen låg en grupp om tre små stensättningar. Bland dessa utmärkte sig speciellt under de sparsamma resterna efter en stenpackning

Figur 8. Stenkistan med dubbla urnor som här undersöks av Mats Nilsson och Torbjörn Brorsson. Foto: Gisela Ängeby

en dubbelbegravning i form av två urnor med lock nedsatta i en stenkista (figur 8). Urnorna stod tätt samman och vilade på var sin stenflisa placerade omlott. Den mindre av urnorna, placerad lite högre upp i kistan, innehöll de synnerligen välbevarade benen efter ett barn i sexårsåldern och barnet hade fått med sig ett litet spänne i brons, för övrigt det enda föremålet av metall som påträffades på gravfältet. Bronsspännet daterar graven till per. iv. Den andra

urnan var till bredden fylld med de kremerade kvarlevorna efter en äldre kvinna. Även stora fragment från skelettets skörare delar, som ryggkotor, leder och bäcken, fanns bevarade i de hela urnorna vilket tyder på att benen efter kremeringen, och som ett led i ritualen, inte finfördelats innan gravläggningen. Sammanhanget visar också att den äldre kvinnans kvarlevor nedsattes i stenskistan först och därefter har det sex-åriga barnet begravts. Vi kan förmoda att det handlar om ett barn och dess moder, och att båda avlidit samtidigt, kanske som följd av sjukdom.

Centralt inom gravfältet fanns ett långsträckt och till stora delar intakt stenpackningsflak (figur 9) som var uppbyggt kring ett stort markfast block. Stenpackningsflaket innehöll två urnegravar och två brandgropar från bronsålder per. iv-v, samt en bengrop med en datering på ben till 740-390 före Kristus. Bengropen låg under en av de stenformationer som lät ana att det rörde sig om enskilda gravkonstruktioner inbyggda i flaket, här i form av en rund stensättning med delar av en kantkedja bevarad. Stensättningen representerar i detta fall ett återbruk av en äldre begravningsplats, där monumentet pietetsfullt fogats till flaket. I flaket framtonade också en krets av större stenar som omslöt en gravurna ställd på en stenflisa.

Figur 9: Ett av de bättre bevarade stenpackningsflaken på gravfältet. Foto: Gisela Ängeby

Urnan innehöll blott ett fragment ben från den mycket karakteristiska klippdelen av tinningbenet, pars petrosa tillhörande ett spädbarn. Benet är lätt att identifiera bland bålresterna och ur bålet har av allt att döma endast detta speciella ben plockats för att symboliskt deponeras i botten av urnan. Ett annat spädbarns spröda kvarlevor hade placerats i ett vackert kärl med fint applicerade nagelstryck runtom krukans (figur 10). I flaket påträffades också ett annat kärl omgivet av en krets av mindre stenar. Detta kärl saknade till skillnad från de övriga gravurnorna helt spår efter mänskliga kvarlevor. Kärlet kan sannolikt ha varit ämnat som offer och innehållit mat eller vätska.

Kulthuset

Ett stycke nordväst om gravfältet återfanns på plan mark ett område med ett stort antal lämningar som tyder på en intensivt brukad boplatz med 14^C -dateringar från såväl senneolitikum, äldre och yngre bronsålder samt romersk järnålder. Boplatzen kännetecknades av en komplicerad stratigrafi med stolphål i mängder, gropar, kokgropar och hårdar, och har av allt döma även sträckt sig utanför området som kom att omfattas av undersökningen. Bland sammelsurium av stolphål avtecknade sig emellertid grundplanen till ett kulthus från bronsålder utomordentligt tydligt, och korsande kulthuset dokumenterades den likaså tydliga grundplanen tillhörande en yngre byggnad av profan karaktär (figur 11 nästa sida). Husets förhållandevis smala mittskepp med en bockbredd på mellan 2,4 och 2,7 meter indikerar att byggnaden är från järnålder, troligen romersk järnålder, vilket också en närliggande hård daterats till. Förvisso gav en 14^C -datering på kol ur ett takstolphål bronsålder per. III-IV, 1220-900 före Kristus, men i detta fall är jag mer benägen att förlita mig till den byggnadstypologiska dateringen. Vad gäller boplatzens kronologiska förhållande till gravfältet kan vi konstatera

Figur 10. Urna med nagelstryck – ett spädbarns grav.
Foto: Gisela Ångeby

att höjdryggen inte brukades för begravingar under den period som det överkorsande huset med all sannolikhet representerar, romersk järnålder. Kulthuset hade ett arkaiskt utseende med väggar efter tätt satta stolpar i en nästan kvadratisk form, 8 x 10 meter stort och med två stora och synnerligen välskodda stolphål belägna i exakt symmetri i förhållande till husets väggar. En 14^C -datering på kol ur ett av de stenskodda stolphålen gav bronsålder per. II, 1530-1400 BC vilket sannolikt kan svara mot gravfältets tillblivelse.

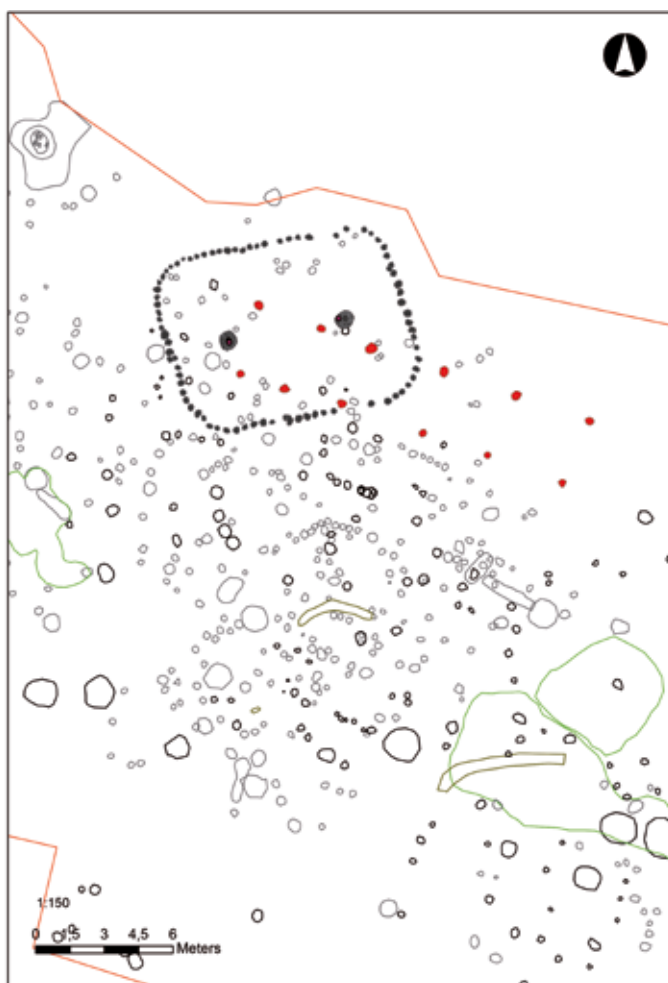
Smedsskeppet åter

Arkeologen och forskaren Joakim Goldhahn konstaterar i en intressant studie kring smeden som kosmolog och rituell specialist följande vad gäller smedens närvaro, eller snarare frånvaro, i arkeologiskt utgrävt källmaterial - ”Trots att vi har funnit tiotusentals bronsföremål och hållbilder är det hart när omöjligt att försöka identifiera några entydiga smeder i de tusentals gravar som har undersökts av arkeologer under de senaste århundradena. Den enda grav som lyfts fram som en möjlig smedgrav, Galgehøj från Fyn i Danmark, är därtill atypisk och det är svårt att relatera de återfunna föremålen från denna anläggning till en specifik gravlagd individ. Smeden har

sannolikt varit på plats i Galgehøj, men frågan är om det var "bronssmeden" som begravdes där eller om det är spåren efter bronsålderns rituella specialist som vi ser" (Goldhahn 2007 s. 319)*. Jag vill mena med stöd i både det framgrävda arkeologiska källmaterialet och den sammanhängande kontexten att vi har en smed begravnen på gravfältet vid Övraby i dessutom ett av forntidens mest mytomspunna monument, nämligen skeppet. Att detta skepp byggdes för att synliggöras för efterlevandevärlden menar jag intimt sammanhänger med de rituellt begravda smälteglarna och gjutformsfragmenten som tydliga föremål tillhörande

smedens värv. Med smeden som varande en rituell specialist följde en tydlig social strategi bakom synliggörandet av skeppet. Slutligen kan vi bara spekulera i vilka individer som kom att gravläggas i de tre övriga ohöljda skeppen - nära släkt eller lärlingar invigda i smedsvärvets esoteriska kunskaper?

*Dödens hand – en essä om brons- och hällsmed. I Goldhahn, Joakim & Østgård, Terje (2007) Rituelle specialister i brons- og jernalderen. Göteborg: Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Göteborgs universitet.

Figur 11. Plan över kulthus med överkorsande treskeppig byggnad.
Skala 1:150

Årsredogörelse 2013

Administrativa uppgifter

Personal

Länsantikvarie Hans Bergfast
Arkeolog Lena Berglund
Projektledare Mats Folkesson t o m 2013-06-01
Ekonomisekreterare Margitha Jonsson t o m 2013-08-01
Antikvarie Jessica Jönsson fr o m 2013-11-04
Antikvarie Jenny Nord fr o m 2013-06-13
Antikvarie Anna Rodin t o m 2013-04-26
Antikvarie Kristofer Sjöo
Antikvarie Bo Strömberg
Antikvarie Emma Östlund
Enhetschef: Cecilia Engström

Publikationer

Ur Länsstyrelsens meddelandeserie 2013:
2013:04 Vattenanknutna kulturarv i Halland
2013:13 Länsantikvariens årsredogörelse 2012

Övriga publikationer

Äskhults by – Där historien möter framtiden

Förteckning över ärenden 2013

Grupp	Innehåll	Inkomna/upprättade	Beslutade
430	allm o övergripande	6	5
431	fornminnen	382	306
432	byggnadsminnen	30	26
433	kyrkliga kulturminnen	126	127
434	byggnadsvård, bidragsärenden	36	37
435	forn- och kulturlandskapsvård	34	31
436	kultuhistoriskt värdefulla miljöer	27	16
439	övriga ärenden	3	1
Summa		644	549

Kulturmiljö

Prestationer (volym och kostnader)

Avser verksamhet 43*

	2013	2012	2011
Årsarbetskrafter män	2,60	3,64	3,26
Årsarbetskrafter kvinnor	1,80	1,62	1,81
Andel av totala årsarbetskrafter (%)	2,89	3,52	3,33
Verksamhetskostnader inkl. OH (tkr) totalt	7 094	6 725	7 485
Andel av totala verksamhetskostnader (%)	4,60	4,61	5,17
Antal ärenden, inkomna och upprättade	646	492	365
Antal beslutade ärenden	549	450	439
Antal ej beslutade ärenden äldre än två år	0	0	3
Bidragsutbetalningar där Länsstyrelsen gör utbetalningen (tkr)	0	130	118

BRUKARUNDERSÖKNING

Nöjdindex brukarundersökning – verksamhet 4311,

Ärenden enl. 2 kap. Kulturmiljölagen

53 – –

1) 1 årsarbetskraft = 1760 timmar

2) Andel av total verksamhetskostnad inkl OH exkl. resurssamverkan. Uppgiften hämtas från tabell B.

3) Nöjdindex för verksamhet 4311 från länsstyrelsegemensam brukarundersökning 2013. Nöjdindex varierar mellan 0 och 100, där 0 är lägsta betyg och 100 är högsta betyg. Genomsnitt för 20 deltagande länsstyrelser är 60.

Kommentarer till tabellen

Antalet ärenden fortsätter att öka. Ansökningar om tillstånd för metallsökaranvändning har ökat kraftigt. Arkeologi-, kyrko- och bidragsärenden utgör största ärendemängden. Den ökade arbetsbelastningen på arkeologisidan avspeglas i nöjdindex, där det framkommer behov av bättre tillgänglighet och information. För att möta detta har länsstyrelsen tagit fram nya handläggningsrutiner för metallsökarärenden och förbättrat informationen på hemsidan. Förändringen i antalet årsarbetskrafter beror huvudsakligen på två pensionsavgångar.

Den renoverade s.k. Berättarladan på Mårtagården, Onsala.

Foto: Victoria Ask, Antiquum AB

Länsantikvariens rapport till regeringen

Hans Bergfast

Samverkan med länets kommuner och Region Halland är mycket god. Av särskild betydelse är det gemensamma arbetet med de kommunala kunskapsunderlagen. Länsstyrelsen har i samverkan med Kungsbacka kommun, Region Halland, Västkuststiftelsen och Hallands Kulturhistoriska museum i Varberg slutfört arbetet med en ny Vision Äskhult 2013-2020.

Länsstyrelsen samverkar även med ett flertal privata aktörer som gör stora insatser för ett långsiktigt bevarat och utvecklat kulturarv. Samverkan med hembygdsrörelsen är särskilt viktig och har fördjupats som en effekt av regeringens satsning Hus med Historia.

Tillgänglighet

Länsstyrelsens har som mål att öka den fysiska tillgängligheten till ett fornvårdsobjekt per år. Under året förbättrades tillgängligheten till Påarpsgravfältet strax söder om Halmstad. En hårdgjord parkeringsyta med skyltning, gångväg samt sittplats iordningställdes.

I kulturreseervaten förbättrades tillgängligheten i Äskhult genom en ny toalettbyggnad vid parkeringen och en portabel ramp till caféet. Anläggningen av en handikapparkeringsplats i anslutning till byn har påbörjats. I Mårtagården har en handikappanpassad toalett byggts vid parkeringsplatsen.

Kommunala kulturmiljöprogram

Länsstyrelsen har under 2013 fortsatt arbetet att genom bidrag stimulera upprättandet av kommunala kulturmiljöprogram. Länsstyrelsen har medverkat i arbetet genom att initiera och planera genomförandet samt

att delta i styrgrupper under arbetes gång. Programmen tas fram främst med tanke på kommunernas översiktsplanering samt i övrigt för att utgöra underlag vid planering och lovhantering. Arbetet är nu färdigt eller i ett slutskede inom fyra av länets sex kommuner. Länsstyrelsen verkar för att samtliga program ska tryckas och tillgängliggöras via WEBB-GIS.

Vattenanknutna miljöer

Nio län har deltagit i den regionala satsningen Vårda Vattendragens Kulturarv. Arbetet handlar dels om informationsinsatser med faktablad och broschyrer, dels om praktiska vårdåtgärder för vattenanknuten bebyggelse, kulturhistoriska lämningar och landskap. Därtill kommer projektsamverkan och samordning. Länsstyrelsen har under året planerat vård och informationsinsatser och valt ut och prioriterat objekt som ska komma ifråga för insatser under början av 2014.

Internationella familjedagen i Hylte kommun

Länsstyrelsen lämnade, via anslaget för kulturmiljövård och regionala tillväxtanslaget, bidrag till en internationell familjedag i hembygdsparken Lindeskullen i Hylte kommun. Ca 400 personer deltog i arrangemanget. I utvärderingen konstaterades bl a att hembygdsgården som miljö fungerat väldigt bra och överbryggande mellan de olika kulturerna

Byggnadsvårdskurser

I samarbete med den Halländska hembygdsrörelsen genomfördes två byggnadsvårdskurser i skiftesverk

Slutundersökning i Veinge inför anläggande av VA-ledning.
Foto: Anna Aulin

och fönsterrenovering. Kurserna genomfördes i Spannarps och i Skällinge, Varbergs kommun. Sammanlagt deltog 23 personer i kurserna.

Människors mötesplatser

Länsstyrelsen lämnade bidrag till projektet Människors mötesplatser. Projektet genomfördes av Göteborgs universitet i samverkan med Falkenbergs kommun. Studien utgick från det byggnadsminnesförklarade Rådhuset i Falkenberg. Studien visar på rummets betydelse utifrån hur det uppfattas, som ett torg för aktiviteter, dess möblering, entréer och utifrån säsonger och årstider. Vidare visar studien på konflikter mellan rummets användningsområden. Projektet presenterades för allmänheten på Kulturarvsdagen 2013.

Kulturresevatena fortsätter att utvecklas

I Äskhult har den löpande skötseln skett enligt vårdprogram. Därutöver har större röjningar gjorts på ljungheden. Större avverkningar har gjorts på Ulvaklipporna och i Kalvhagen för att restaurera mer öppna lövhagar och skogsbeten. Under året har även försök med att hålla getter på bete på utmarken gjorts för att minska ner på de stora röjningsbehoven av björk på heden. Medfinansiering till verksamheten har erhållits från landsbygdsprogrammet, naturvården, Västkoststiftelsen och Kungsbacka kommun.

Arbetet med att långsiktigt planera och ta ut virke ur skogen för resevatets behov (bebyggelsen) har resulterat i en rapport gällande virket i byggnaderna kopplat till behov av virke för reparation och en inventering av utmarkens skogliga resurser för detta. *Äskhults by – Där historien möter framtiden*, boken om arbetet som utförts inom resevatet de senaste 15 åren presenterades på en pressrelease i Äskhult den 20 september.

I *Bollaltebygget* har det under 2013 handlat om löpande skötsel som innebär slätter av ängar, bete av ljunghed och lövhagmarker, samt röjning av lövuppslag på ljunghed och lövhagmarker. Under hösten 2013 förbereddes även brandgator för ljunghedbränning våren 2014.

Boken om Äskhult var årets största informationsinsats.

I *Mårtagården* genomförs årlig hävd av markerna genom bete. Under 2013 har skötseln av reservatet fortsatt med restaureringsinsatser enligt vårdplan. Landskapet hålls i huvudsak öppet genom bete av ca 25 nötdjur. Länsstyrelsens insatser i kulturresevatena bidrar till Hallands goda livsmiljö och en långsiktigt hållbar utveckling.

Fornvård bidrar till kunskap och upplevelser

Målet för fornvården är att sprida kunskap om vårt gemensamma kulturarv och att göra ett urval av plaster tillgängliga och pedagogiskt och upplevelsemässigt tydliga. Urvalet görs både utifrån lokalt inkomna önskemål om vårdobjekt liksom ur ett vetenskapligt perspektiv. Sammantaget ska urvalet vara representativt och tillgängligt genom t ex skyltning.

Vårdobjekten är i flera fall strategiskt belägna inom Ekomuseum Nedre Äträdalen, naturreservat, strandnära områden och strövområden som besöks av många för kulturupplevelser, rekreation och friluftsliv. Milstensprojektet i samverkan med Trafikverket har under året arbetat med milstenarna i Hylte kommun.

Den praktiska fornvården har huvudsakligen utförts av privata entreprenörer, hembygdsföreningar och markägare. I Varbergs kommun samverkar Länsstyrelsen med "Klara", en ideell förening som samarbetar med arbetsförmedlingen och Varbergs kommun.

I anslutning till högtidlighållandet av freden i Knäred 1613 har platsen för minnesstenen över freden iordningställt och försetts med uppdaterad information. Arbetet har skett i samverkan med Laholms kommun.

Byggnadsminnena bidrar till regional utveckling

Vårdinsatserna har fortgått på Tjolöholm, Världsarvet Grimeton, Äskhult, Mårtagården, Olofsbo hembygdsgård, Brunnsbacka sågkvarn, Åkrabergs

Slättergubbar på utmarken till Bollaltebygget.
Foto: Bengt Johansson

ladugård, Åsklosters kungsgård, torpet Långanskogen och riksdagsmannagården i Axtorp. Byggnadsvården bidrar till att den långsiktiga förvaltningen och utvecklingen av byggnadsminnena säkerställs. De flesta av de byggnadsminnen som erhållit bidrag är viktiga publika besöksmål som bidrar till regional turism- och näringslivsutveckling.

Insatser för objekt som saknar skydd enligt KML

KÄRNEBYGDS SÅG OCH KVARN

Restaureringen av kvarnmiljön i Kärnebygd innebar samverkan med Skogssällskapet och en nybildad intresseförening. Ett stort lokalt engagemang kring kvarnen utvecklades och har inneburit att miljön bli-

vit tillgänglig för fler som ett viktigt besöksmål. En för länet karakteristisk del av det industrihistoriska arvet har uppmärksammats. Satsningen kopplar även till arbetet med vattenanknutna kulturmiljöer och miljömålet God bebyggd miljö.

HÖKAGÅRDEN

Hökagården uppfördes 1923 som Mellbystrands barnkoloni. Barnkolonierna är en del av Hallands kulturmiljöprofil. Mellbystrandsföreningen har genomfört restaureringen med en hög bevarandeambition. Satsningen lyfter fram länets kulturmiljöprofil och barnperspektivet.

Återrapportering regleringsbrev

RB 70. Länsstyrelserna ska redovisa exempel på och kommentera hur man verkar för att förnya och utveckla kulturmiljöarbetet. Länsstyrelsen ska också redovisa exempel på och kommentera hur samverkan, t.ex. med statliga myndigheter och kommuner, sker inom kulturmiljöarbetet samt hur samverkan har utvecklats.

Sedan 2008 bedriver kulturmiljöverksamheterna vid länsstyrelserna tillsammans med Riksantikvarieämbetet ett gemensamt samverkansarbete. Syftet är att höja kvaliteten i och genomslaget för arbetet med kulturmiljöfrågorna genom att samarbeta kring gemensamma frågor, skapa effektiva rutiner och utnyttja tillgängliga resurser på bästa sätt. Arbetet bedrivs på flera nivåer, omfattande såväl lednings- som mer konkreta verksamhetsperspektiv. Samverkan sker enligt den samverkansmodell som utarbetats, och omfattar arbete i fyra länsgrupper samt kontinuerliga samrådsmöten mellan länsstyrelserna och mellan länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet.

Under 2013 har samverkansarbetet fortsatt och fördjupats. Inom länsstyrelserna har den tidigare yrkesföreningen Sveriges Länsantikvarier ombildats till ett nätverk, Kulturmiljöforum. Nätverket är auktoriserat av länsråden, och ska fungera som plattform för sakområdesdiskussioner och som stöd till länsrådsgruppen i frågor som rör kulturmiljö. Nätverkets form och funktionalitet har inordnats i samverkansmodellen. Genom ombildningen tydliggörs roller, ansvar och mandat, och den strategiska kraften i arbetet kan därmed öka.

Inom ramen för samverkansarbetet har en nationell kampanj bedrivits på tillsynsområdet, varvid samtliga län deltagit i tillsyn av kyrkliga inventarier och arkeologi kopplat till skogsärenden. Kampanjen är ett led i att hitta gemensamma former för tillsynen, där tillgängliga resurser kan utnyttjas effektivt och där insatserna kan få ett större genomslag genom gemensamma rapporter etc. Arbetet är även ett led i att diskutera frågor kring gemensam praxis i handläggningen.

Vidare har länsstyrelserna under året påbörjat arbete med att tillsammans med Riksantikvarieämbetet utveckla handläggarstödet på kulturmiljöområdet. Arbetet omfattar processanalyser, gemensam praxis i handläggningen samt diskussioner om utveckling av it-stöd. Inom ramen för arbetet har även samarbete med Skogsstyrelsen inletts kring omhändertagandet av resultaten från projektet En dörr in.

Länsstyrelserna har deltagit aktivt i Riksantikvarieämbetets arbete med vägledning för hanteringen av kulturmiljövårdens riksintressen, genom medverkan vid kontinuerliga dialogmöten kring arbetet och genom ett flertal seminarier runt om i landet.

Länsstyrelsernas gemensamma projekt Kalejdoskop, som syftar till att öka delaktigheten i läns-styrelsernas arbete med kulturarvsfrågor och bredda perspektiven i arbetet, har fortsatt under året med FoU-medel från Riksantikvarieämbetet. Årets arbete har haft fokus på kvaliteten på länsstyrelsernas handläggning utifrån ett mångfaldsperspektiv.

Under året har de flesta länsstyrelserna deltagit i Vattenmyndighetens arbete med åtgärdsprogrammen för de olika vattendistrikten genom inventeringar och värdering av kulturmiljöer i anslutning till vatten. Samverkan mellan länen i landet har skett genom praxisdiskussioner i nätverksform. Inom de olika vattendistrikten har samverkan mellan länen varit tätare, med seminarier, fältövningar etc.

Representanter från länsstyrelserna har även deltagit i arbetet med handbok för kyrkoantikvarisk ersättning, i den av kulturdepartementet tillsatta referensgruppen för kontrollstation 2014 för den kyrkoantikvariska ersättningen, i arbetet med föreskrifter och vägledningar med anledning av införandet av den nya kulturmiljölagen m.m.

Samverkansarbetet har lett till en större samsyn i frågor som rör kulturmiljöarbetet. Viktiga frågor har genom arbetet kunnat lyftas och hanteras gemensamt genom diskussioner eller fokuserade arbets-insatser. Informationen om viktiga frågor inom sakområdet har förbättrats. Sammantaget upplevs arbetet som ett naturligt steg mot en modernare organisation inom sakområdet, där frågor hanteras gemensamt, med kunskap och effektivitet.

Utöver samverkan inom länsgruppen har Länsstyrelsen genomfört följande insatser för att förnya och utveckla kulturmiljöarbetet: Medlen för kunskapsunderlag innebär en möjlighet att förnya och utveckla de planeringsunderlag som utgör viktiga strategiska dokument för kulturmiljövården. Särskilt viktigt har länets

arbete med förnyade kommunala kulturmiljöprogram varit. I fem av länets sex kommuner har de nya kulturmiljöprogrammen färdigställts eller kommer att färdigställas under 2014. Miljömålsarbetet innebär också nya möjligheter att se kulturmiljöarbetet som en del i arbetet för miljömässig och social hållbarhet.

Andra viktiga planeringsunderlag – med tydliga kopplingar till miljömålen – som under senare år bidragit till att förnya och utveckla verksamheten är t ex kulturmiljöprofilen "Fyra vägar till Halland", den länsövergripande bebyggelseinventeringen, tillgänglig online, den industrihistoriska inventeringen, fördjupade studier av landsbygdens ekonomibyggnader, det kulturhistoriska underlaget för bygglovsfrågor vid stadsförnyelse i Varbergs stadskärna, Räkna Q-projektet, "Platser för fritid, fostran och fest" – en studie av barnkolonier, semesterhem och folkliga festplatser samt inventeringen av vattenanknutna kulturmiljöer. Samverkan med kommunerna sker också i de regelbundna plansamråd som länsstyrelsen inbjuder till.

De kulturmiljöer där länsstyrelsen medfinansierar vård- och informationsinsatser visar på kulturarvets bredd och mångfald. Tillgången till dessa miljöer har under senare år ökat genom riktade insatser för ökad fysisk tillgänglighet, bättre skyltning med bl a punktskrift samt böcker, skrifter och broschyrer.

I de publika kulturmiljöerna, t ex byggnadsminnen och kulturreservat, har fastighetsägare, kommuner och region bidragit till vidgad tillgänglighet med avseende på bl a programverksamhet, öppethållande med mera.

Mångfalden av skyddade kulturmiljöer har ökat under senare år. Ytterligare berättelser kommer att fogas till de befintliga under kommande år då ett aktivt arbete inleds för att skydda industrihistoriska miljöer och miljöer som skildrar platser för fritid, fostran och fest. Länsstyrelsen har även arbetat med medborgarnas delaktighet. I samverkan kring de kommunala kul-

turmiljöprogrammen sker samråd inom ramen för kommunernas översiktsplansarbete.

Kontakterna mellan länsstyrelsen och hembygdsrörelsen har fördjupats. Under året genomfördes en internationell familjedag med visning av byggnadsvård på hembygdsgården i Hylte i samverkan med hembygdsrörelsen. Byggnadsvårdsutbildningar har också genomförts på temana fönstervård och skiftesteknik.

Länsstyrelsen har regelbundna kontakter med Trafikverket, bl a inom ramen för vägsamråden. Samverkan rör bl a frågor kring kulturlandskap och arkeologi. Sedan flera år driver och finansierar Trafikverket ett projekt kring vård av länets milstenar.

Arbetet enligt punkt 20 i åtgärdsprogrammet för Västerhavet kring vattenanknutna kulturmiljöer (VAKUL) samordnas av länsstyrelsen i V Götaland.

I Halland genomförs en inventering och genomgång av dessa områden i syfte att ta fram underlag för vilka vattenmiljöer och vattenanläggningar som har särskilt stort kulturmiljövärde. Arbetet har fortsatt 2013 och bedrivs även inom ramen för projektet Vårda vattendragens Kulturarv.

Länsstyrelsen vill särskilt lyfta fram de möjligheter till samfinansiering av insatser i länets kulturresevat som samverkan med landsbygdsenheten och naturvården ger möjlighet till.

Länsstyrelsen och Region Halland har under året samarbetat kring framtagande av Vision Äskhult, revideringen av den regionala kulturplanen och en kommande kulturmiljöstrategi för Halland. Visionsarbetet för Äskhult har lett till att ett strategiskt råd inrättats där regionen och övriga parter kring kulturresevatet deltar.

Tabell 5:2

UTBETALADE BIDRAG FÖR KULTURMILJÖ, SUMMA (TKR)	2013	2012	2011
Bidrag, vilka länsstyrelsen fattar beslut om och betalar ut	0	0	
Bidrag, vilka länsstyrelsen har fattat beslut om, men där Riksantikvarieämbetet har gjort utbetalningen	9 451	8 305	8 013

Källa: Länsstyrelsens ekonomisystem Agresso, Riksantikvarieämbetets handläggarssystem

Kommentarer Tabell 5.2

Från 2013 tillämpar riksantikvarieämbetet en ny fördelningsmodell. Förändringen beror främst på en ökad tilldelning på den fria ramen samt erhållna medel för kostnadskrävande objekt (Världsarvet Grimeton).

Tabell 5:1

LÄNSFAKTA KULTURMILJÖ	31/12-2013	31/12-2012	31/12-2011
Antal registrerade fornlämningar (exkl. marina)	18070	18004	Ca 20000
Antal byggnadsminnen enligt 3 kap. kulturminneslagen	48	48	48
Antal kyrkobyggnader enligt 4 kap. kulturminneslagen	113	113	113
Riksintresseområden för kulturmiljövården, antal	40	40	41
Riksintresseområden för kulturmiljövården, yta (ha)	37149	37149	39620
Kulturresevat, antal	3	3	3
Kulturresevat, yta (ha)	178	178	177
Andel av länets kommuner som har kulturmiljöprogram (%)	100	100	100

Kommentarer Tabell 5:1

From 2012 används ny beräkningsmetod enligt RAA:s anvisningar. Ytorna kontrollräknades under 2012.

Byggnadsminnen och byggnadsvårdsbidrag

Hans Bergfast & Emma Östlund

Pågående och avslutade arbeten under 2013

KAPTENSGÅRDEN MÅRTAGÅRDEN, ONSALA

Mårtagårdens byggnader är skyddade som byggnadsminne och ingår i kulturreseptatet Mårtagården. Den västra uthuslängan uppfördes 1780 och var i stort behov av restaurering med avseende på bl a tak och fasader. Ett av de många antikvariskt ställningstagandena som gjordes var att inte rekonstruera den ursprungliga taktäckningen av halm. Beslutet grun-

dades bl a på byggnadens dåliga taklutning. Istället bibehölls tegeltäckningen med återanvändande av så mycket gammalt tegel som möjligt. Restaureringen genomfördes av Knut och Tora Larssons stiftelse Mårtagården med stöd även från landsbygdsprogrammet. Därmed kunde åtgärder vidtas för att utvidga och förbättra den s k Berättarladan, en del av byggnaden som stiftelsen använder för publik verksamhet. En ny wc-byggnad kunde också uppföras i anslutning till kulturreseptatets parkering (bild sid 68).

Mårtagården. Foto: Mats Folkesson

Brunnsbacka sågkvarn. Foto: Kulturmiljö Halland

BRUNNSBACKA SÅGKVARN, SÖDRA UNNARYD
Brunnsbacka sågkvarn är skyddad som byggnadsminne. De äldsta delarna kan vara uppförda under 1700-talet. En större ombyggnad skedde på 1870-talet då anläggningen fick sin nuvarande utformning. Bidrag beviljades till nytilverknig av det lilla vatten-

hjulet inklusive uppsättning och injustering. Därtill gjordes nya upplag och injustering av lagerstenarna till båda vattenhjulen. Ett väderskydd kompletterades.

KÄRNEBYGDS KVARN OCH SÅG, GUNNARSJÖ

Kvarnen i Kärnebygd omnämns första gången 1729 i Hallands landsbeskrivning. Nuvarande byggnader härstammar troligen från 1800- och 1900-talen och har genomgått åtskilliga om- och tillbyggnader. Byggnaderna och miljön speglar utvecklingen av en småindustriell verksamhet under lång tid. Arbetena omfattade huvudsakligen utvändiga åtgärder på fönster, dörrar, tak, spänger och räcken.

Ett stort lokalt engagemang kring kvarnen utvecklades och har inneburit att miljön blivit tillgänglig för fler som ett viktigt besöksmål. Den nybildade föreningen Vännerna till Kärnebygds kvarn och såg kommer att fortsätta arbeta med kvarnmiljön och att

Kärnebygds kvarn och såg. Foto: Victoria Ask, Antiquum AB

hålla den tillgänglig. En för länet karakteristisk del av det industrihistoriska arvet har uppmärksammats. Satsningen kopplar även till arbetet med vattenanknutna kulturmiljöer och miljömålet God bebyggd miljö.

HÖKAGÅRDENS BARNKOLONI, MELLBYSTRAND

Hökagården uppfördes 1923 som Mellbystrands barnkoloni. Ungefär 35-40 barn kunde vistas på kolonin sommartid. Barnkolonierna är en del av Hallands kulturmiljöprofil och har 2011 uppmärksammats av länsstyrelsen i inventeringen "Platser för fritid, fostran och fest". Kolonibyggnaderna har under senare år använts för olika verksamheter. Fastigheten ägs av Laholms kommun men ska långsiktigt nyttjas och restaureras av Mellbystrandsföreningen. Bidrag beviljades huvudsakligen för omläggning/komplettering av tak med ursprungliga tegelpannor, kostnader för rekonstruktion av ursprunglig skorsten och ventilationshuv samt kostnader för rekonstruktion av ursprunglig fasadpanel.

RIKSDAGSMANNAGÅRDEN I AXTORP, FÖRLANDA

Risldagsmannagården i Axtorp är troligen uppbyggd under 1830-40-talen. Manhusets interiörer är till stora delar musealt bevarade sedan tiden kring sekelskiftet 1900. Ekonomibyggnadens äldsta delar är uppförda i ålderdomliga byggnadstekniker med skiftesverk och mesulakonstruktioner. Senare tillkomna byggnadsdelar visar på förändrade behov under 1900-talet. Sammantaget har gården ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Arbetena omfattade bl a lagning av en av manhusbyggnadens verandor samt återskapande av verandans

Riksdagsmannagården i Axtorp med nuvarande ägaren Kjell-Åke Rinnarv klädd som riksdagsmannen.
Foto: Victoria Ask, Antiquum AB

Hökagården på en gammal målning.

ursprungliga, kulörrika färgsättning. På ekonomibyggnaderna lades ett skyddande tak av pannplåt på den uttjanta spänbeläggningen. Antikvariskt hade givetvis ett nytt spåntak varit att föredra men av ekonomiska skäl gjordes bedömningen att det inte var möjligt i nuläget.

RADIOBYN GRIMETON, VARBERGS KOMMUN

Radiobyn i Grimeton uppfördes på 1920-talet i samband med att radiostationen invigdes. Byn utgjordes till en början av en stor ingenjörsbostad, två förmansbostäder samt två parhus för fyra familjer. Under 1950-talet byggdes ytterligare ett parhus i samma stil. Alla husen var rödmålade med vita fönster. Till karaktären påminner byn om en gammaldags bruksmiljö. Husen ligger samlade utefter en gata med den större ingenjörsbostaden väl synlig vid gatans slut. De häckomgärdade trädgårdarna och allén utefter gatan förstärker intrycket. Radiobyn är byggnadsminne sedan 2004.

Träd och häckar i byn har drabbats av den så kallade almsjukan. Efter det att träden inventerats med bedömning av ålder, vitalitet och tillstånd har länsstyrelsen fattat beslut om tillstånd att ersätta befintliga almar i allén med lind och befintliga häckar av i huvudsak hörsholmsalm med liguster (se bild höger sida).

STAFFENS, OLOFSBO HEMBYGDSGÅRD, FALKENBERGS KOMMUN

Gården Olofsbo 4:34 är belägen norr om Falkenberg några kilometer från kusten och omges av ett flackt, uppodlat landskap. Gården är helt kringbyggd av ett bostadshus och tre ekonomibyggnader. Gårdsplanen som kringgärdas är belagd med kullersten. Manbyggnaden är uppförd i skiftesverk och flyttades hit från Olofsbo by i samband med laga skifte 1838. Ekonomibyggnaderna uppfördes cirka 50 år senare och ersatte då äldre byggnader. Gårdens byggnader har stråtak och rödfärgade, panelklädda fasader. 1963 bildades stiftelsen Olofsbo hembygdsgård för att bevara gården som exempel på den äldre byggnadstraditionen. Gården är byggnadsminne sedan 1982. Under 2013 lades en del av stråtaget om och en skorsten murades om. Skorstenen togs ner till stabil mur i höjd med vindsbjälklaget och återuppmurades därefter till ett utseende som bedöms stämma överens med ett äldre utförande som syns på ett flygfoto över Staffens som togs 1929.

Arbetarbyn Tjolöholm. Foto: Hans Bergfast

Radiobyn i GrimetonFoto: Hans Bergfast

En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras för byggnadsminne av Länsstyrelsen. Bestämmelserna om byggnadsminnen enligt detta kapitel får också tillämpas på parker, trädgårdar eller andra anläggningar.” (Kulturmiljölagen 3 kap 1 §)

ARBETARBYN TJOLÖHOLM HUS NUMMER 6, KUNGSBACKA KOMMUN

Anläggningen vid godset Tjolöholm i Kungsbacka kommun uppfördes runt förra sekelskiftet. I arbetarbyn fanns fem tvåfamiljshus, ett enfamiljshus, sjukstuga,orstugan och kyrkan. Arkitekt Lars Israel Wahlman projekterade alla hus i byn förutom kyrkan vars arkitekt var Hans Hedlund. Byn är utförd i en nationalromantisk stil med noggrant uttänkt placering av byggnaderna i förhållande till det omgivande

landskapet. Arbetarbyn planerades med sociala ambitioner, som en del i ett miniatyr- och mönstersamhälle. Tjolöholm är byggnadsminne sedan 1991. Under 2013 har arbeten genomförts på hus 6 i byn. Detta hus är den bäst bevarade byggnaden i byn med avseende på såväl exteriör som interiör. Efter samråd kom stiftelsen och länsstyrelsen överens om att byggnaden skulle restaureras med museala utgångspunkter, så att den speglar arbetarnas livsvillkor på godset vid tiden för byns uppförande.

Fornlämningar och arkeologi 2013

Bo Strömberg

I juni månad 2013 påbörjade Jenny Nord sin anställning som antikvarie vid Länsstyrelsen. Arbetsuppgifterna omfattar länets tre kulturresevat, fornvård och ett ständigt ökande antal inkommande ansökningar om att få använda metallsökare. Jenny är en välkommen kraft även för handläggning av arkeologiärenden enligt 2 kapitlet 10–13 §§ Kulturmiljölagen (1988:950). Under året genomfördes flera arkeologiska insatser som resulterade i nya kunskaper om det förflutna.

Ärendestatistik, kostnader och arkeologiska utförare

Under 2013 inkom 382 ärenden som berörde fornminnen. Det är en ökning med 122 stycken jämfört med förgående år. Sammantaget avslutades 306 fornminnesärenden, vilket medförde 76 öppna ärenden vid årsskiftet 2013/2014. Av de handlagda ärendena avslutades 192 stycken med beslut eller tillstånd enligt 2 kapitlet dåvarande lag (1988:950) om Kulturminnen m.m. (KML). Länsstyrelsen beslutade om 2 antikvariska kontroller, 24 särskilda utredningar, 19 arkeologiska förundersökningar, 12 förundersök-

ningar i form av schaktningsövervakningar, samt 7 särskilda undersökningar (arkeologiska slutundersökningar). En av dessa var av en sådan storleksordning att denna krävde ett anbudsförfarande av Länsstyrelsen. Därtill togs 2 beslut om tillstånd till forskningsgrävning. I samband med förläggning av elkablar och mindre vattenledningar beslutade Länsstyrelsen om 9 tillstånd till ingrepp i fast fornlämning utan krav på arkeologisk åtgärd. Därtill handlades och avslutades 88 ärenden som berörde frågor om fornminnen, men inte krävde beslut enligt KML.

En mycket omfattande ökning av antalet ansökningar om att få använda metallsökare avspeglar ett allt större intresse för hobbyletning efter metallföremål främst på sandstränder. Antalet ansökningar i Hallands län 2012 var 49 stycken. År 2013 uppgick antalet ansökningar till 141 stycken, en ökning med 287 %. Antalet beslut rörande metallsökare år 2013 uppgick till 117 stycken.

Beslutade kostnader för arkeologiska utredningar, förundersökningar och slutundersökningar i länet år 2013 uppgick till 11 052 000 kronor. Därtill tog Länsstyrelsen 13 beslut om åtgärder i form av antikvarisk kontroll och arkeologisk förundersökning genom schaktningsövervakning på löpande räkning inom ramen för KML. De faktiska kostnaderna för nämnda åtgärder var av begränsad omfattning.

Största uppdragsgivaren sett till av Länsstyrelsen

Beslut	Kungsbacka	Varberg	Falkenberg	Halmstad	Hylte	Laholm	Summa
Antikvarisk kontroll				2			2
Särskild utredning steg 1				1			1
Särskild utredning steg 1/2	1	1	1	1			4
Särskild utredning steg 2	5	5	1	4		4	19
Förundersökning	3	5	3	6	1	1	19
Förundersökning/Schaktningsövervakning	2	4		4	2		12
Slutundersökning		1	1	4		1	7
Tillstånd till ingrepp	1	3	2	1	1	1	9
Forskning	1	1					2
Metalldetektortillstånd							117
Summa	13	20	8	23	4	7	192

Fördelning av beslut enligt 2 kap 10–13, 20 §§ kulturminneslagen i Hallands län 2013

År	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Inkomna	190	194	200	393	265	234	257	234	234	201	260	382
Avslutade	166	207	215	286	298	303	284	221	225	239	244	306
Balans	24	-13	-15	107	-33	-69	-27	13	9	-38	16	76

Sammanställning av beslut enligt 2 kap KML i Hallands län 2012 – 2013.

beslutade arkeologiska kostnader var det kommunala bolaget Laholmsbuktens VA med ca 2 166 500 kronor. Arbetsföretag med förläggning av vattenledningar är omfattande, med tanke på att matjordsavbaning sker på en bredd av 15 till 20 meter. I de fall där ledningen dras fram över fornlämningar, berörs stora arealer av dessa. Aktuella beslut bestod i två utredningar, en arkeologisk förundersökning vid fyra platser och två arkeologiska slutundersökningar.

Den andra största uppdragsgivaren under 2013 var Söndrum-Vapnö församling som bekostade en arkeologisk slutundersökning om 1 982 000 kronor, inför utvidgning av en kyrkogård. I detta sammanhang

genomförde Länsstyrelsen ett anbudsförfarande med tanke på att kostnaden förväntades överstiga gränsen om 20 prisbasbelopp. Privata företagare som finansierade uppdragsarkeologiska åtgärder enligt KML på 1 706 500 kronor, inför planerade exploateringar. Bland dessa uppdrag fanns en arkeologisk slutundersökning på ca 866 000 kronor, av gårdslämning från 1100-talet vid den tidigmedeltida tätorten Övraby.

Vidkraftbolagen bekostade arkeologiska förundersökningar av fornlämningar i form av fossil åker i kuperad skogsmark. Nämda antikvariska åtgärder utgör en god bas för en kunskapsupbyggnad kring

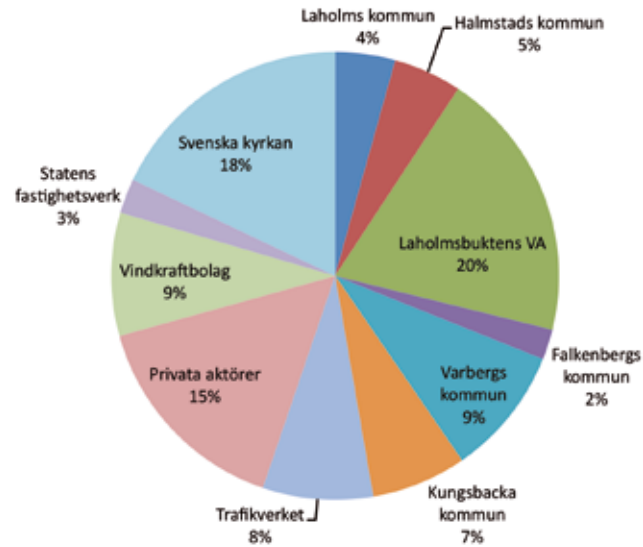
hur det kuperade inlandet i olika skeden togs i anspråk från yngre bronsålder, järnålder och medeltid fram till 1800-talets torpetable-ringar. Dessa arkeologiska insatser uppgick till ca 982 000 kronor. I en artikel i denna årsredovisning presenterar Ola Kadefors från Kulturmiljö Halland nyvunna kunskaper om ett halländskt landskap och ämnesområde som är allt för litet belyst.

Inför Trafikverkets

fortsatta planering av Väg 940 på Onsalahalvön genomfördes arkeologiska utredningar av områden för anslutningsvägar och sidområden. Utredningar genomfördes även inom ramen för två andra vägprojekt rörande byggnation av cirkulationsplats och gc-tunnel. Sammantagen beslutad kostnad uppgick till ca 881 000 kronor.

Laholms, Halmstads, Varbergs och Kungsbacka kommuners arbete med detaljplaneläggning och fortsatt projektering av bostads- och företagsområden, samt trafiklösningar, har genererat flera antikvariska åtgärder. Detta i form av arkeologiska utredningar och förundersökningar, samt en arkeologisk slutundersökning. De sammanlagda beslutade kostnaderna för dessa insatser uppgick till ca 3 057 600 kronor. Ombyggnation av Västra längan i Varbergs fästning genererade arkeologiska insatser i byggnadens golv-lager och på borggården. Länsstyrelsen tog stegvis beslut kopplade till olika rum om arkeologisk förundersökning genom schaktningsövervakning, och i ett

FÖRDELNING AV INOM RAMEN FÖR KML ÅR 2013
BESLUTADE KOSTNADER PER FÖRETAGARGRUPP

Cirkeldiagram med fördelning av inom ramen för KML år 2013 beslutade kostnader per företagargrupp i procent

fall arkeologisk förundersökning, under 2012 och 2013. Det senare årets beslut omfattade 276 000 kronor. En närmre presentation av projektet kommer senare i denna artikel.

Under 2013 var Kulturmiljö Halland, Riksantikvarieämbetet UV Väst, Arkeologiceentrum AB, Arkeologikonsult AB samt Kula HB verksamma i länet. Kulturmiljö Halland utförde majoriteten av uppdragen

såväl antals- som kostnadsmissigt. Näst största aktör var UV Väst. Arkeologikonsult AB och Kula HB tilldelades vardera fyra uppdrag. Arkeologiceentrum AB genomförde ett uppdrag.

Ett uppdrag rörande arkeologisk slutundersökning var som tidigare nämnts så omfattande att detta krävde ett anbudsförfarande. Kulturmiljö Halland vann detta uppdrag med undersökning av en gårds-lämning från yngsta järnålder och tidig medeltid, inför utvidgning av kyrkogården vid Söndrums kyrka.

Kunskapsuppbyggnad genom uppdragsarkeologi

Under sensommar och tidig höst 2012 genomförde Länsstyrelsen ett anbudsförfarande inför den arkeologiska slutundersökningen av ett gravfält, beläget på en långsträckt svag höjdrygg i nordväst-sydöst i Övraby socken. En arkeologisk förundersökning våren 2012 påvisade lämningar av ett gravfält och boplatzlämning inom en tidsram omfattande yngre bronsålder och äldre järnålder. I Länsstyrelsens förfrågningsunderlag inför slutundersökningen formulerades

inriktningar som syftade till att klarlägga platsens och fornlämningens komplexitet. Detta gällde grundläggande fakta kring kronologi över gravgömmornas, monumentens och gravfältets skeden rörande bruk och återbruk av platsen. Att klarlägga variationer av inre gravskick, monumentens uppbyggnad och gravplatsens/gravfältets gestaltning, samt att utifrån osteologisk analys ge en bild av de individer som gravlagts. En viktig aspekt var även att klarlägga sammanhanget mellan boplatzlämningen, gravfältet och omgivande kulturlandskap under de tidsskeden platsen nyttjades.

För att underlätta kommunens övergripande planering av området och företagarens inplanerade byggstart av en lagerbyggnad, gick Länsstyrelsen kommunen till mötes med att i beslut 2012-10-30 ge klartecken för igångsättande av den arkeologiska slutundersökningen sent hösten 2012. Detta innebar att fornlämningens nordvästra del med boplatzlämningen skulle undersökas, för att bereda plats åt en angelägen byggstart i planorådets norra del tidigt år 2013.

Den i slutet av november påbörjade arkeologiska insatsen fick emellertid avbrytas då vinterkylan kom. Inom loppet av ett dygn sjönk tjälen djupt ner i marken. Trots stora svårigheter lyckades arkeologerna skapa ett tydligt skyddsavstånd mellan två blivande arbetsplatser - en byggarbetsplats och en arkeologisk arbetsplats. Emellertid togs byggarbetsplatsen ej i bruk under 2013. Den arkeologiska arbetsplatsen för aktuell slutundersökning togs i åter i anspråk i slutet av april 2013. Fälтарbetet avslutades till midsommar nämnda år.

Gisela Ängeby från Riksantikvarieämbetet uv väst ger i artikeldelen av denna årsredovisning en ingående presentation av en för den halländska bronsåldern viktig plats. Redan här vill Länsstyrelsen markera tre högst betydelsefulla resultat av undersökningen.

Gravfält har generellt ansetts utgöra en form av gravplats som skapats, brukats och återbrukats under järnåldern. Gravfältet vid Övraby skapades och formades från äldre bronsålder till ett skede under senare delen av yngre bronsålder. Gravfältet och de s.k. boplatzlämningarna var komplext sammanvävda i människors bruk och återbruk av platsen under bronsålder. Gravfält är en arkitektonisk skapelse där anläggande, utformning och placering av varje gravmonument var del av en väl genomtänkt helhet.

Byggandet av vattenöverföringsledning mellan

Kistinge sydöst om Halmstad till Veinge utanför Laholm medförde en rad arkeologiska insatser. Vid en arkeologisk utredning genom provschaktsgrävning i slutet av 2011 och i början av 2012 påträffades fornlämningar vid sex platser. Arkeologisk förundersökning genomfördes vid fyra av dessa. Vid två lokaler uteblev nämnda antikvariska åtgärd. På en kortare delsträcka projekterades ledningen om så att denna ej kom att beröra fornlämningen ifråga. Vid en annan plats avsedd för en tryckutjämningsstation inom Eldsberga gamla bytomt rådde oklarhet om stationens placering, vilken medförde att förundersökning sköts på framtiden.

Efter utvärdering av resultatet från de arkeologiska förundersökningarna befanns arkeologisk slutundersökning vara motiverad vid två platser. Arbetsområdet för nergrävning av nämnda vattenledning har en bredd på 15 till 20 meter, inom vilken markarbeten sker. Vid de båda lokalerna berördes därmed ca 1 800 m² av vardera två järnåldersboplatser. På en flack platta 200 meter norr om Genevadsån dokumenterades en gårdslämning från tiden 200 f. Kr. – 200 e. Kr. med spår av ett s.k. treskeppigt långhus (gårdens boning), ett s.k. grophus (ekonomibyggnad/hantverk) tillsammans med en ugn för bränning av keramik och en blästugn för järnframställning. I detta sammanhang ska nämnas att en järnframställningsplats med läm-

Pågående utgrävning av lämningar efter grophus och ugnar vid järnåldersgård norr om Genevadsån.
Foto: Stina Tegnhed

ningar av blästugnar från ovan nämnda tidsperiod, i början av 1990-talet dokumenterades söder om och invid Genevadsån. Denna järnframställningsplats var belägen ca 500 meter sydöst om den nu år 2013 undersökta gården norr om ån. Båda lokalerna ifråga utgör noder i en kunskapsuppbyggnad om hur det lokala landskapet brukades kring Kristi födelse.

Vid Elestorp väster om Veinge samhälle på en terrass mot ett till topografin svagt böljande åkermark i norr berörde det 15 meter breda arbetsområdet för vattenledningen ett utsnitt av en järnåldersboplat. På två mindre förhöjningar delade av en svacka dokumenterades sammantaget tre s.k. treskeppiga långhus från 200 f. Kr. – år 0. På förhöjningen i väster påträffades även en järnåldersgrav i form av en stensättning, vilket ger möjlighet till fördjupad kunskap om relationen gård-gravplats under nämnda period.

Riksantikvarieämbetets föreskrifter rörande uppdragsarkeologi påtalar tydligt att de enskilda undersökningarna bör inlemmas i ett större kunskapsbygge och ett vidare historiskt perspektiv, vilket förutsätter att de blir delar i en framtidsytande forskningsprocess. Ovan nämnda undersökning vid Elestorp utgör

ett klart exempel på när möjligheter för ett större kunskapsbygge öppnas. Drygt 30 meter norr om de år 2013 undersökta gårdarna med långhus, dokumenterades sommaren 1997 fem byggnadslämningar inom ett långsträckt markavsnitt parallellt med järnvägen. En byggnad härrörde från tiden yngsta bronsålder-äldsta järnålder (ca 700–400 f.Kr.). Från tiden kring Kr. f. dokumenterades ett treskeppigt långhus som till viss utsträckning brukats för hantverk. Till en tredje bebyggelsefas härrörde ett treskeppigt långhus (boningshus) och två ekonomibyggnader från 300-talet e. Kr.

Resultaten från 1997 års undersökning kan knytas samman med resultaten av 2013 års undersökning, då de dokumenterade gårdslämningarna inom samma topografiska rum hör till samma bosättningsområde som brukats under århundraden. Inom en större areal om ca 60 000 m² norr om och i anslutning till ovan nämnda gårdslämningar har ett antal stenåldersyxor av flinta och bergart tillsammans med flintspån och flintavlag påträffats, vilket indikerar bosättningar från yngre stenålder (ca 4200–1800 f.Kr.) (RAÄ 59, Tjärby socken).

Tärning gjuten av bly påträffad norr om Genevadsån på platsen för bataljen mellan danska och svenska styrkor 1657.
Foto: Anders Andersson

Foto av muskötkulor
från bataljen vid Genevad 1657.
Foto: Anders Andersson

Det är inget ovanligt med att fornlämningar från olika tidsskeden återfinns inom samma markavschnitt. Om vi återvänder till tidigare nämnda plats norr om Genevadsån finner vi ett intressant exempel på detta. Tidigare nämnda gård från århundradena efter KR. r. låg invid en färdväg som passerade ett vadställe i närbelägna å. Skriftliga källor har århundraden senare beskrivit en batalj mellan danska och svenska styrkor benämnt som Slaget vid Genevad den 31 augusti 1657. Inför nedgrävningen av vattenledningen och innan starten av den arkeologiska slutundersökningen av järnåldersgården, genomfördes en arkeologisk åtgärd i form av metalldetektering av matjordslagret. Genom en metod utvecklad inom ramen för slagfältsarkeologin påträffades bland annat drygt 70 föremål i form av musköt och pistolkulor av en typ som kan knytas till 1600-talet. Det arkeologiska källmaterialet kommer tillsammans med historiska källor och kartor att ge möjlighet till fördjupade studier av en turbulent tid i Hallands historia i ett skede mellan danska och svenska centralmakterna.

Inom Sverige finns enligt FMIS/FORNSÖK femton platser av fornlämningskategorin slagfält. En plats med uppgift om, sju platser i form av övrig kulturhistorisk lämning, tre s.k. bevakningsobjekt och tre lokaler med spår som klassar dessa som fornlämning med lagstadgat skydd. Efter en jämförelse mellan beskrivningarna i FMIS av slagfältsplatserna, står det klart att aktuell lokal norr om vadstället vid Genevadsån för färdvägen från Halmstad och söderut, är den hittills bäst kända bevarade platsen i landet (RAÄ

162, Eldsberga socken). Den del av matjorden som berördes av det 15 till 20 meter breda arbetsområdet för vattenledningen är undersökt, dokumenterat och borttaget med metoder utvecklat inom slagfältsarkeologin. Återstående delar av spåren efter bataljen är bevarade och har lagstadgat skydd.

Inför Söndrum-Vapnös församlings planerade utvidgning av kyrkogården väster berördes en omfattande boplatz med gårdslämningar från yngre järnålder och tidig medeltid. Kostnaderna för undersökningen förväntades överstiga 20 prisbasbelopp, vilket medförde att Länsstyrelsen genomförde ett anbudsförfarande. Kulturmiljö Halland formulerade ett vinnande bud som grundades på gedigen arkeologisk förkunskap, relevanta frågeställningar, god metod för genomförande och en välavvägd kostnadsnivå för uppdraget.

I området kring Söndrums kyrka, sannolikt med ursprung i 1200-talet, återfinns platser för flera gårdslämningar från sen vendel- och vikingatid (ca 700–1050 e.Kr.) och ett gravfält brukat under nämnda tidsskede. Dessa lämningar har undersökts under 2000-talet. Platsen för 2013 års undersökning var belägen mellan det förkristna gravfältet i väster och en tidigmedeltida kyrka med begravningsplats i öster. Med andra ord speglar de för undersökningen aktuella gårdarna en bosättning som fanns på platsen vid tiden för ett religionsskifte. Resultatet av undersökningen som avslutades i månadsskiftet oktober-november var en bosättning med 17 byggnadslämningar från flera bebyggelsefaser. Fyra stycken treskeppiga

Plan över grävningsytan vid Söndrums kyrka med huslämningar markerade. Dokumentation av Kulturmiljö Halland

långhus härrörde från skedet folkvandringstid–äldre vikingatid. Därtill dokumenterades tre stycken sen-vikingatida långhus av s.k. trelleborgshusliknande art, samt en brunn. Trelleborgshus är en typ av byggnad som utifrån arkeologiska erfarenheter från tidigare undersökningar, knyts till vikingatidssamhällellens övre skikt. Från tidig medeltid härrörde tre stycken s.k. enskeppiga långhus, två stycken tvåskeppiga mindre hus, samt två stycken s.k. fyrstolpshus/stacklador, två enskeppiga mindre byggnader och ett grophus.

De undersökta gårdslämningarna och det förkristna gravfältet vid Söndrum utgör ett klart exempel på hur resultat från flera arkeologiska utgrävningar kan användas i additivt och därmed inlemmas i ett större kunskapsbygge och ett vidare historiskt per-

spektiv. Ett annat exempel är undersökningar inom området för den tidigmedeltida tätorten Övraby, där kyrkoruinen av stenmurar markerar ortens centrum.

I samband förläggning av nya va-ledningar längs Tegelbruksvägen genomfördes en undersökning av ett drygt 120 meter långt och sju meter brett avsnitt. Inom detta hade ett meterbrett schakt grävts under andra halvan av 1970-talet inför en tidigare förläggning av en spillvattenledning. Därvid dokumenterades lager och fynd från medeltid. För fyrtio år sedan fanns emellertid inga kunskaper om medeltida huslämningar och hur lämningar av dessa kunde förväntas att se ut. Denna kunskap har vunnit först under de senaste två decennierna. Av denna anledning såg Länsstyrelsen det som motiverat att öppna upp det sju meter breda område som skulle komma att beröras av planerad schaktning för nya va-ledningar.

Undersökningens resultat visade att det i utgrävningsområdets södra del fanns en brunn och lämningar av två byggnader, varav ett verkstadshus, från 1300-talet till 1400-talet. I områdets mellersta del dokumenterades lämningar i form av stolphålsrader, väggrännor och stensyll efter ytterligare fyra hus som härrörde från tidig- och senmedeltid. Förekomst av senmedeltida huslämningar inom Övraby tätort är ett intressant kunskapstillskott med tanke på att de s.k. stadsrättigheterna för samhället i början av 1300-talet flyttades till en plats nedströms Nissan där Halmstad centrum finns idag.

Vår och försommar 2013 genomfördes ytterligare en arkeologisk undersökning i direkt anslutning till området för den tidigmedeltida tätorten Övraby, 300 meter sydväst om ovan nämnda utgrävning längs Tegelbruksvägen. Efter en ytabanar på 3 500 m² påträffades en gårdslämning med lämningar efter byggnader från två till tre bebyggelsefaser. Sammantaget dokumenterades fyra stolpbyggda långhus,

fem små stolpbyggda ekonomibyggnader och två s.k. grophus (en byggnadstyp som kan relateras till olika former av hantverk). En av gårdarna har omgärdats av ett hägn av tätt ställda käppar. Söder om gårdstunet och hägnaden finns rester av en färdväg i form av en hålväg i NNv-ssö. Gårdslämningen olika skeden kan dateras till en period från 1000–1300 e.Kr., vilket sammanfaller med Övrabys blomstringstid. Inom undersökningsområdet har spår påträffats en ugnsgrest och en ansamling av ej avlossade blykulor tillsammans med blytappar från gjutning. Spåren kan relateras till härläget för de svenska styrkornas belägring av Halmstad 1563 i inledningen av nordiska sjuårskriget. Vid detta tillfälle brände Erik XIV knektar ner den bebyggelse som ännu fanns kring Övraby gamla kyrka.

Arkeologiska insatser vid ytterligare två platser, Varbergs fästning och Ås kloster, har på nytt sätt belyst skeden i det tidigmedeltida Halland. I samband med Statens fastighetsverks ombyggnation av Västra längan i Varbergs fästning genomfördes en undersökning av ovanlig karaktär. Syftet med ombyggnationen var att tillgänglighetsanpassa lokalerna för Hallands kulturhistoriska museum. Tidigare skillnader i golvnivåer har anpassats till varandra, en ny hiss har installerats och en ny entré anlagts på borggården. Museets nya utställningar kommer att återfinnas i lokaler, lättillgängliga för alla.

De arkeologiska insatserna har genomförts i samband med urschaktningar av de äldre golvnivåerna i bottenvåningen till Västra längan. Arbetet bedrevs av Kulturmiljö Hallands arkeologer från rum till rum i nära samverkan med Statens fastighetsverk och dess entreprenörer, samt med tillhörande beslut från Länsstyrelsen. Till de arkeologiska fynden och kunskapsuppbyggnaden hör grunden till en byggnad som tillhört borgens kök under 1300-talet till 1500-talet. De konkreta lämningarna bestod av väggar till byggnaden, ett tegelgolv och stenlagda ytor, kulturlager

med köksavfall och nedre delen av en stor bakugn. Genom skicklig arkitektur och omprojektering är nu bakugnen bevarad och finns att se under ett glasgolv i det nya museicaféets lokal i bottenvåningen.

I en annan del av Västra längan genomfördes provgröpsgrävningar av äldre lager inom murarna till fästningens förmodade äldsta del. Därvid påträffades kulturlager med flera medeltida golvnivåer, spår efter matberedning, fynd av hornhantverk, samt ställvis raserings- och utfyllnadsmassor. I provgröparnas övre nivåer fanns ett kullerstensgolv. Genom denna information öppnades möjligheten att i tid göra en omprojektering som medförde en högre belägen golvnivå mot ursprungligen planerad sådan, och att de äldre kulturlagren från tidig medeltid kunde bevaras. Inför byggandet av den nya entrén till museet öppnades en del av borggården och murverk från Västra längans äldsta grundmurar från 1200-talet frilades. Efter vederbörlig dokumentation och med stor försiktighet placerades entréens väggar på de under mark bevarade äldre murverken. Detta ger möjlighet att få en bild av utbredningen av fästningens äldsta del då besökare träder in till Hallands kulturhistoriska museum. I samband med ombyggnationen och de arkeologiska undersökningarna har ny kunskap vunnits om fästningens tidiga och delvis okända historik.

Foto av bakugn påträffad vid utgrävning i Västra Längan, Varbergs fästning. Foto: Mattias Öbrink

Portalen till klosterkyrkan vid Ås kloster frilagd. Från väster. Foto: Kulturmiljö Halland

En annan undersökningslokal där arkeologer vunnit ny och viktig kunskap återfinns vid Ås kloster. Sedan 2009 har ett projekt pågått i syfte att klarlägga omständigheterna kring det i skriftliga källor omnämnda och sägenomspunna munkklostret av cistercienserorden vid Ås kloster. Genom arbete med georadar och arkeologiska insatser inom ramen för forskningsundersökningar har utbredningen av klostrets byggnader varit möjliga att dokumentera. Medel har samlats in privatpersonerna Christer Andersson och Lennart Eliasson som startade projektet, med stark stöd och med mycket stort engagemang av fastighetsägaren Sture Johansson. De arkeologiska arbetena har utförts under ledning av Kulturmiljö Halland. Den stora vinningen av kunskap under utgrävningssäsongen 2013 var att murverken till klosterkyrkans västra gavel med portal frilades och dokumenterades. Klosterkyrkans bredd uppgår till 21,5 meter och dess längd

sannolikt till 40 meter, vilket vittnar om förekomsten av en stor tegelbyggnad på en förhöjning söder om Viskans utflöde i Kattegatt. Efter reformationen revs klostret. Dess tegel forslades till Varbergs fästning, där nya byggnader uppfördes. Ås kloster föll i glömska. Genom nu pågående projekt har kunskaper vunnits om det svunna cistercienserklostret.

Ett viktigt arbete för Länsstyrelsen kommande år är att skapa förutsättningar och uppmuntra till skrivande av kunskapssammanställningar och synteser utifrån olika aspekter om den förhistoriska, medeltida och historiska utvecklingen i Halland. Det finns ett omfattande källmaterial till vilket resultat från nya undersökningar kan sammanfogas. Detta som ett större kunskapsbygge för ett vidare historiskt perspektiv, och som delar i en framtidsytande forskningsprocess. Det är av största betydelse att resultaten från kunskapsbygget återkopplas och förmedlas till vårt samhälle idag.

Fornminnesvården i Halland 2013

Jenny Nord & Bengt Johansson

Fornminnesvården i Hallands län utförs med utgångspunkt i ett fornvårdsprogram där ett antal fornlämningar, som speglar länets forntida historia, medeltid och nyare tid, är utvalda. Samtliga objekt är försedda med informationsskyltar, vilka successivt förnyas och förbättras. Under 2013 har länsstyrelsen varit delaktig i 45 vårdade objekt. Det praktiska arbetet har utförts av enskilda entreprenörer, ideella föreningar, enskilda

markägare, hembygdsföreningar och andra organisationer. Ytterligare fornlämningar kan också ha vårdats på kommunala eller privata initiativ. Vårdinsatserna på fornlämningar består oftast av slätter och röjning av vegetation, men kan även gälla skyltning, tillgänglighetsarbeten och restaureringar. I slutet av 2013 gick Bengt Johansson, som under många år varit fornvårdstekniker i länet, i pension.

Floran på gravhög vid Tönnersa. Foto: Bengt Johansson

Under året har en informationsskylt nyproducerats (Berthes kvarn). Ytterligare fyra informationsskyltar och tre hänvisningsskyltar har ersatts med nya. Dessutom har P-skylt och handikappskylt satts upp vid Pårps gravfält i Halmstads kommun. Skylt med sevärhetskringla har satts upp vid Pårps gravfält och i anslutning till minnesstenen av freden i Knäred. Länsstyrelsen har även varit med och delfinansierat nytillverkade skyltar rörande jubileumsåret av freden i Knäred. Ett par äldre skyltar från 1980-talet om kulturmiljöer i Knäred har kunnat bytas ut då kopior fanns på Kulturmiljö Halland. Länsstyrelsen har också bidragit med medel för tillverkning av informationsskylt vid gamla bron i Hishult.

Den nyproducerade Informationsskylten vid Berthe kvarn inspekteras av Jan-Allan Ottosson och Bengt Svenson. Foto: Lena Berglund

Åtgärder för att förbättra tillgängligheten till Pårps gravfältet har utförts under året. Parkeringsyta, gångväg samt sittplats i form av en handikappanpassad bänk har iordningställt.

I samverkan med Trafikverket slutfördes det s.k. milstensprojektet i Hylte kommun. Totalt har nio milstolpar eller postament åtgärdats under året och vid fyra av dessa där den gamla miltavlan saknades

Den nya bänken vid Pårps gravfält. Foto: Bengt Johansson

har nytillverkade kopior placerats. Halmstads och Laholms kommuner har vardera fått en sådan kopia av en miltavla uppsatt. En tidigare okänd miltavla har hittas av boende i byn Gohult i Drängsered. Den har gjorts iordning och satts upp på ett nytt postament vid den plats där den enligt lokalbefolkningen tidigare stått. Milstolpen finns inte med i fornminnesregistret men avståndet till nästa miltavla är det rätta. De praktiska arbetena med milstensprojektet har utförts av Mikael Johansson från NCC ROAD AB.

Kulturlandskapsvård

Krister Larsson & Jenny Nord

Kulturmiljövårdens insatser för landskapsvård är koncentrerade till fyra områden i Hallands län: de tre kulturresevatena Äskhult, Mårtagården och Bollaltebygget samt naturresevatet Gårdshult där ett museijordbruk med gamla arter bedrivs.

Röjningsarbete vid utmark i Äskhult.
Foto: Jenny Nord

I kulturreseptatet Äskhults by pågår sedan 1996 ett storskaligt samarbetsprojekt med naturvården för att restaurera ett äldre kulturlandskap. Det långsiktiga arbetet med att återskapa kultur- och odlingslandskapet har stor kulturhistorisk, vetenskaplig och pedagogisk betydelse. Den oskiftade byn, med fyra gårdar samlade på bytomten, och de 135 hektar stora markerna blir för varje år en alltmer unik helhetsmiljö som visar hur det var att leva i dessa trakter för 200 år sedan. Den löpande skötseln av Äskhult har skett som vanligt med slåtter, bete, odling av säd, ljunghed etc. Därutöver har röjningar gjorts på ljungheden och större avverkningar har gjorts på Ulvaklipporna och i Kalvhagen för att restaurera mer öppna lövhagar och skogsbeten. Under året har även försök med att hålla getter på bete på utmarken gjorts för att minska de stora röjningsbehoven av björk på heden. Getförsöket ser lovande ut men behöver pågå ytterligare något år innan det går att utvärdera.

Arbetet med att långsiktigt planera och ta ut virke ur skogen för reservatets behov (bebyggelsen) har resulterat i en rapport gällande virket i byggnaderna kopplat till behov av virke för reparation och en inventering av utmarkens skogliga resurser för detta. Arbeta med produktionen av en bok om Äskhult och det arbete som utförts inom reservatet de senaste 15 åren har slutförts och boken presenterades på en pressrelease i Äskhult den 20 september i samarbete mellan de tre parterna Länsstyrelsen i Halland, Väst-kuststiftelsen och Kungsbacka kommun.

Under 2013 har en ny vision och handlingsplan tagits fram för Äskhult som ska gälla till 2020. I detta har bland annat strävan att koppla Äskhult närmre forskning och näringsliv förtydligats.

Bollaltebygget med de tolv tillhörande hektaren mark har varit skyddade sedan 2008. Under 2013 har fokus varit på löpande skötsel som innebär slåtter av ängar, bete av ljunghed och lövhagmarker, samt röj-

ning av lövuppslag på ljunghed och lövhagmarker. Under hösten 2013 förbereddes även brandgator för ljunghedbränning våren 2014. Bränningen av ljungheden har haft en positiv inverkan på beståndet av slåttergubbe.

På Mårtagården har arbetet med att återskapa kultur- och odlingslandskapet kring en kaptensgård fortsatt. Mårtagården ligger i ett område med stor expansion och har här en stor kulturhistorisk, vetenskaplig, pedagogisk och inte minst rekreativ betydelse både lokalt och regionalt. Arbetet har fortsatt med restaureringsinsatser såsom röjning av buskage utmed stenmurar, beskärning och hamling mm. Landskapet hålls i huvudsak öppet genom bete av ca 25 nötdjur. Under 2013 byggdes också en handikappanpassad toalett på parkeringsplatsen. Under året har kurser i stenmursrenovering (13 april) och i slåtter (17 augusti) genomförts på Mårtagården.

Kulturdasset på Mårtagården. Foto: Jenny Nord

Bollaltebygget. Foto: Jenny Nord

Insatserna i länets kulturresevat utförs i samverkan med fastighetsägarna Väst kuststiftelsen (Äskhults by), Knäreds Forskarring och hembygdsförening (Bollaltebygget) och Knut och Tora Larssons stiftelse Mårtagården. Kungsbacka kommun med kulturförvaltningen och turistbyrån är en aktiv samarbetspart i Äskhults by och Mårtagården. Ett flertal privata entreprenörer är verksamma kring byggnads- och landskapsvården. Därtill kommer ett väl fungerande internt samarbete med landsbygdsenheten och naturvården på Länsstyrelsen.

Museijordbruket i Gårdshult är liksom Äskhult ett samarbetsprojekt mellan naturvård och kulturmiljövård med Väst kuststiftelsen som huvudman. Under året har fyra mindre åkrar odlats med äldre lant sorter av säd och spånadslin och åkrarna har blommat vackert med klätt, kalvnos och andra hotade åkerogräs. Även slåtter och bränning av de fem hektar stora ängarna har skett på sedvanligt sätt. Slåtterängarna i Gårdshult är bland de mest värdefulla i länet sett till förekomsten av rödlistade arter och nya intressanta arter hittas i stort sett årligen. I det hävdade kultur-

landskapet finns även 25 hektar naturbetesmarker som betas med nötkreatur. En markerad natur- och kulturstig, som är ca 5 km lång, går genom inägorna och ut på utmarken över Björkebacken där restaurering av fem hektar ljunghed pågår. Under 2013 genomfördes här den första ljungbränningen i modern tid i Gårdshult.

Tättört (ovan) och jungfrulin. Båda arterna växer i slättekärret vid Gårdshult. Foto: Mattias Lindström

Vattenanknutna kulturmiljöer – Vakul!

Text & foto: Lena Berglund

Vattenfall i två etage med skvaltkvarnsgrundstenar och kvarnstenar liggande nedanför fallet. Grimmaröd.

Om vad ett inventeringslag kan finna av kulturhistoriskt intresse längs små vattendrag i Halland

I Halland pågår sedan 2013 en inventering av vattenanknutna lämningar. I ett samarbete mellan Skogsstyrelsen och Arbetsförmedlingen är fyra lag om fyra-fem personer vardera igång med arbete av olika slag och ett är att inventera längs prioriterade vattendrag på uppdrag av Länsstyrelsen. Skälet till inventeringen är att de utvalda åarna och bäckarna kan komma att utsättas för vattenkvalitetsbefrämjande åtgärder de närmaste åren. Det krävs därför kunskap om de lämningar som kan finnas nära vattnen för att inte de övergivna och raserade kvarnarna, torpen, vägarna, rester av flottningsmedel ska komma till skada.

Kulturmiljöfunktionen utbildar personerna som ingår i lagen och de inventerar lämningar med hjälp av förstudier i framför allt historiskt kartmaterial. Lagen kom igång först efter sommaren 2013 men

deras efterforskningar har hittills resulterat i närmare 50 platser med historiska lämningar. Det vanligaste är skvaltkvarnar, men även någon hjulkvarnslämning. Övriga lämningar vid vatten kan vara vägar, stenmurar, källor och broar.

Lämningar efter kvarnar är det klart vanligaste inventeringsfyndet. Hur långt tillbaka i tiden användningen av vattenkraft till kvarnar och annat sträcker sig vet vi inte mycket om. Vid en arkeologisk undersökning i Dövared, Tvååker kunde vattendriven verksamhet i samband med järnframställning och smide dateras till tidig medeltid. Det finns även ett tidigt belägg från Onsjö by i Söndrum "en qwarn i Odensö 1349" från danskt diplomatarium som omnämns i Ortnamnen i Halland. Fler belägg kan säkert finnas i den bokserien. För övrigt finns skiftes-

kartorna att tillgå som källa och i Halland är de äldsta kartorna från sent 1600-tal. Dessa kartor som är avritade och finns som kartöverlägg används av inventerarna, vilket är ett enkelt sätt att få en punkt med kvarn att kolla upp efter eventuella spår som kan finnas kvar. Från 1700-talet finns också Landsbeskrivningen där kvarnverksamhet nämns i mycket liten omfattning, men kvarnstugor förekommer inom några områden i Halland och några enstaka skvaltkvarnar. Särskilt många kvarnstugor finns i området Förlanda. En fråga som uppstår i sammanhanget är förstås hur länge bönderna i Halland byggt hjul- och skvaltkvarnar.

Om vi tittar ut mot våra grannländer så omnämns för Storbritanniens del 6082 kvarnar i Domesday

Välvd bro i ett stycke! Ullaredstrakten.

Book år 1086. Kvarnar har funnits där sedan 700-talet. I Danmark finns en kvarn daterad till 960-tal. Under medeltiden kom konsten att bygga vattenkvarnar till Skåne och efterträdde den enklare handkvarnen. Den mer effektiva vattenkvarnen malde ett finare mjöl till brödbakning.

Våra efterforskningar tycks bekräfta uppfattningen att på 1700- och 1800-talen hade varje by, eller till

Befintlig hjulkvarn i Veddige.

och med gård, en kvarn. Det ser vi i granskningen av de historiska kartöverläggen. I Hallands inland är de topografiska förutsättningar för fall i vattenströmmen bättre än i kusttrakten, men även på den flataste kustslätt är kvarnar markerade på historiska kartor. I de flacka områdena verkar lämningar efter kvarn-anläggningar vara bevarade i lägre grad. Flottningslämningar är prioriterat att finna, men kan vara mycket svåra att bestämma.

Resultatet av inventeringarna kommer att föras in i FMIS och i det särskilda GIS-skiktet för vattenanknutna kulturlämningar där det kommer att presenteras med ord och bild. När senaste fornminnesinventeringen i länet gjordes under 1980-talet var vattnens lämningar inte högprioriterade. Därför kan det finnas många och omfattande kvarnlämningar att finna längs vattendragen i länet. Före 2013 finns 400 kvarnlämningar med i fornlämningsregistret. I och med detta inventeringsarbete har det redan blivit en ökning med 16%.

Arbetet med inventering kommer att fortgå under 2014 i extensiv omfattning, men vi hoppas på många nya lämningar som bidrar till denna ganska outforskade del av historien.

Byggnadsminnen i Hallands län

*Halland har för närvarande 48 byggnadsminnen varav tre statliga (markeras med *).
Riksantikvarieämbetet ansvarar enligt kulturminneslagen för de statliga byggnadsminnena.
Inom parentes anges sockentillhörighet och året för byggnadsminnesförklaringen.*

Kungsbacka kommun

5. Wea kaptensgård (Släp 1979)
9. Äskhults by (Förlanda 1980)
11. Mårtagården (Onsala 1982)
17. Stolpboden på Särö (Släp 1987)
19. Tjolöholms slott (Fjärås 1991)
24. Nidingens fyrplats (Onsala 1935)*
31. Knapegården (Onsala 1995)
32. Riksdagsmannagården i Axtorp (Förlanda 1995)
35. Vallda metodistkapell (Vallda 2000)
38. Särö kyrka (Släp 2005)

Varbergs kommun

1. Åkrabergs ladugård (Värö 1963)
6. Societetshuset i Varberg (Varberg 1980)
18. Långanskogen (Sibbarp 1991)
21. Varbergs fästning (Varberg 1935)*
22. Åsklosters kungsgård (Ås 1935)
23. Lindhofs kungsgård (Lindberg 1935)
28. Sunvära kvarn (Värö 1994)
30. Grunnarp 3:12 (Välinge 1994)
33. Båtsmanstorpet nr 152 Hallmans (Välinge 1995)
34. Grimetons radiostation med radiobyn (Grimeton 1996)
44. Hägareds gård (Tvååker 2009)
47. Varbergs teater (Varberg 2011)

Halmstads kommun

2. Brokorpssgården (Halmstad 1977)
3. Kirsten Muncks hus (Halmstad 1977)
7. Särö kvarn (Harplinge 1980)

12. Wapnö slott (Vapnö 1983)
20. Halmstads slott (Halmstad 1935)*
25. Tylöns fyrplats (Söndrum 1935)*
26. Gråmunkens 1, fd Televerket i Halmstad (Halmstad 1993)
27. Biografen Röda Kvarn (Halmstad 1994)
36. Mostorp (Getinge 2003)
42. Norreport (Halmstad 2007)
40. Bruno Mathssons sommarhus (Söndrum 2007)

Falkenbergs kommun

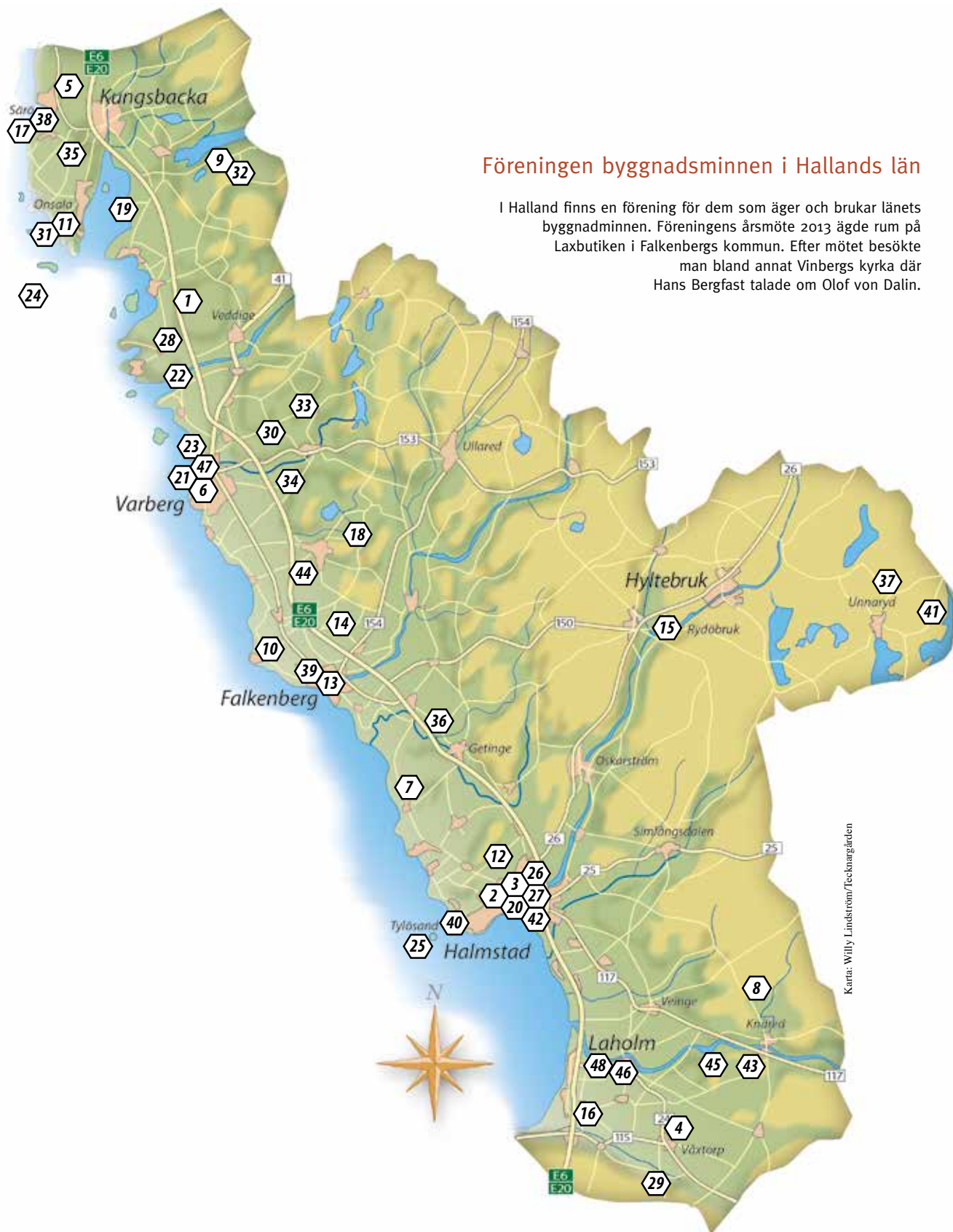
10. Olofsbo hembygdsgård (Stafsinge 1982)
13. Tullbron (Falkenberg 1984)
14. Borgen Hällerup (Ljungby 1986)
39. Falkenbergs stadshus (Falkenberg 2006)

Hylte kommun

15. Rydöbruks missionshus (Torup 1986)
37. Brunnsbacka sågkvarn (Södra Unnaryd 2003)
41. Slätteryds byskola (Södra Unnaryd 2007)

Laholms kommun

4. Vallens slott (Våxtorp 1978)
8. Bollaltebygget (Knäred 1980)
16. Skottorps slott (Skummeslöv 1986)
29. Backstugan i Fladalt (Våxtorp 1994)
43. Västralt 2:10 (Knäred 2007)
45. Vippentorpet (Ysby 2009)
46. Hausknechtska huset (Laholm 2009)
48. Doktorn 5, Bögh-Andersens villa (Laholm 2011)

Föreningen byggnadsminnen i Hallands län

I Halland finns en förening för dem som äger och brukar länets byggnadsminnen. Föreningens årsmöte 2013 ägde rum på Laxbutiken i Falkenbergs kommun. Efter mötet besökte man bland annat Vinbergs kyrka där Hans Bergfast talade om Olof von Dalin.

Karta: Willy Lindström/Tecknargården

Kyrkliga kulturminnen *Emma Östlund*

Vessige kyrka. Kyrorummet sett från läktaren efter ombyggnad. Foto: Emma Östlund

Regionala samrådsgruppen

Den regionala samrådsgruppen består av representanter från Göteborgs stift, länsstyrelserna och länsmuseerna i Halland och Västra Götaland samt från församlingarna. Arbetet har pågått under året och har bland annat handlat om den kyrkoantikvariska ersättningen och hur denna ska fördelas. Inom samrådsgruppen diskuteras aktuella frågeställningar och erfarenheter kan utbytas.

Kyrkoärenden under 2013

Under året har drygt hundra ansökningar gällande arbeten i länets kyrkor inkommit till Länsstyrelsen. Det har gällt såväl större som mindre arbeten. Ansökningarna har bland annat rört fasad- och takrenoveringar, åtgärder avseende invändigt klimat, tillgänglighetsanpassningar och konservering av kyrkliga inventarier.

Takomläggning och invändig renovering av Tjärby kyrka

Tjärby ligger i Laholms kommun. Kyrkan ligger på den uppodlade kustslätten i byn Tjärby invändigt den gamla kustlandsvägen mellan Laholm och Halmstad.

Kyrkan uppfördes 1906 då den gamla medeltida kyrkan som tidigare legat på platsen revs. Arkitekten bakom den nya kyrkan var Erik Lallerstedt. Kyrkan är en av få kyrkor i Sverige som representerar konsekvent genomförd jugendstil. Exteriören har en avskalad prägel med karaktäristiskt kontrastverkande material och omsorgsfullt utformade detaljer. Kyrkan har en utpräglad vertikalitet med brant sadeltak och tornet avslutas med en hög spetsig spira. Samtliga tak är belagda med skiffer. Interiören är enhetlig, ljus och avskalad och harmonierar i stil med exteriören.

Altartavla, predikstol och dopfunt har bevarats från den gamla kyrkan. Interiörens ursprungliga dekorationsmåleri är övermålat och orgeln byttes ut på 1960-talet. Kyrkan är mycket välbevarad såväl exteriört som interiört. Efter det att Höks kyrkliga samfällighet inkommit med en ansökan om att genomföra renoveringsarbeten avseende både takomläggning och invändiga arbeten i kyrka lämnade Länsstyrelsen tillstånd till arbetena under 2013. Åtgärderna som beräknas starta under 2014 kommer att bestå i att skiffertaket läggs om i sin helhet. Befintligt skiffer kommer att återanvändas. Invändigt handlar det i stora drag om putslagning, målning och rengöring. I länsstyrelsens beslut finns ett villkor uppsatt om att den ursprungliga färgsättningen ska vara vägledande vid den invändiga renoveringen av kyrkan. För att belägga ursprunglig färgsättning kommer en färgundersökning att göras innan renoveringsarbetet startar.

Utvändig tillgänglighetsanpassning av Älvsereds kyrka

Älvsered ligger i Falkenbergs kommuns norra delar på gränsen mot Västergötland. Älvsereds kyrka i nyklas-

sicistisk stil uppfördes på en ny kyrkoplats 1836-37. Föregångaren, en äldre medeltida kyrka, låg cirka en kilometer söder ut. Älvsereds kyrka är en av länets få träkyrkor. Den välbevarade exteriören är i stort sett oförändrad sedan byggnadstiden med undantag av ändrad taktäckning och inklädning av lanterninen med kopparplåt samt senare tillkomna fönsterbågar. Åtgärderna för tillgänglighetsanpassningen består i att en ramp tillskapas vid kyrkans entré i söder. Från entrén löper rampen utmed fasaden mot väster. Rampen utformas med sidor av granitblock. Gången beläggs med finsågade, obehandlade ekplankor.

Pågående och avslutade arbeten under 2013

Ombyggnad och renovering av Vessige kyrka

Vessige kyrka ligger i Falkenbergs kommun vid samhället Vessigebro nordost om Falkenberg. Kyrkan uppfördes 1856-59 i nyklassicistisk stil. Den nya kyrkan ersatte en medeltida föregångare från 1100-talet. Invändigt har kyrkan en tydlig nyklassicistisk prägel och den välbevarade inredningen från byggnadstiden finns kvar i form av predikstol, altarpopsats och läktarbarriär. Bänkinredningen och orgelfasaden härstammar från senare delen av 1800-talet. 2011 beslutade Länsstyrelsen att ge tillstånd för en större ombyggnad av kyrkan. Ombyggnadsplanerna bottnade i att samfälligheten såg ett behov av att föra in församlingshemsfunktionen i kyrkan. Länsstyrelsen gjorde bedömningen att en ombyggnad skulle kunna vara möjlig förutsatt att man behöll den fasta inredningen från byggnadstiden och den nyklassicistiska karaktären samt att läktare med orgel flyttades fram i kyrkorummet, för att på så vis hålla samman inredningens olika delar. Ombyggnaden har inneburit stora förändringar vad gäller kyrkorummets proportioner

men rummet har en bibehållen symetrisk disposition och bedöms fortfarande ha de kulturhistoriska värden i behåll som förknippas med den nyklassicistiska inredningen. I den västra delen av kyrkan finns nu utrymmen för kontor och samlingsrum liksom andra utrymmen förknippade med församlingshemsfunktioner. Under 2013 färdigställdes ombyggnaden och den 22 september återinvigdes kyrkan.

Ombyggnad och renovering av Okome kyrka

Okome kyrka ligger i Falkenbergs kommun i samhället Okome nordost om Falkenberg. Kyrkan uppfördes på medeltida kyrkplats 1890-91 i nygotisk stil efter ritningar av arkitekten Adrian Crispin Peterson. Exteriört är kyrkan relativt välbevarad sedan byggnadstiden. Den nygotiska karaktären är fortfarande till viss del avläsbar i kyrkorummet men där nedtonad till förmån för den omgestaltning som genomfördes

i kyrkan på 1960-talet under ledning av arkitekt Johannes Olivegren. Även i Okome kyrka beslutade Länsstyrelsen 2011 att ge tillstånd för en större ombyggnad. Liksom i Vessige bottnade ombyggnadsplanerna i att samfälligheten såg ett behov av att föra in församlingshemsfunktionen i kyrkan. Länsstyrelsen gjorde bedömningen att en ombyggnad skulle kunna vara möjlig att genomföra utan att interiörens prägel och kulturhistoriska värden förändrades på något avgörande sätt.

Jämfört med Vessige kyrka är det en mindre yta av kyrkorummet som tagits i anspråk för församlingshemsfunktioner. Befintligt bjälklag till läktaren har dock förlängts och läktarbarriär och vägg mellan läktarunderbyggnad och kyrkorum har flyttats åt öster. Den västra delen av kyrkobyggnaden har byggts om till förmån för utrymmen så som kontor och samlingsrum. Under 2013 färdigställdes ombyggnaden och den 29 september återinvigdes kyrkan.

Okome kyrka före renovering. Foto: Hans Bergfast

Projektverksamheten

Kristofer Sjöo

Under 2013 har Länsstyrelsen arbetat projektbaserat främst inom områdena kunskapsuppbyggnad och informationsinsatser. Länsstyrelsens arbete syftar bl.a. till att uppnå ett hållbart samhälle där kulturmiljöer bevaras, används och utvecklas. En viktig del i det arbetet är att kulturmiljöerna ska uppmärksammas i samhällsplaneringen. Kunskapsuppbyggnad är ett allomfattande begrepp men handlar för Länsstyrelsens del oftast om att tillgängliggöra information om kulturmiljön så att den kan användas i samhälls-

planeringen. Det handlar till stor del om urval och värdering där kulturmiljöer lyfts fram för att göra det möjligt att på olika sätt ta hänsyn till dessa. Länsstyrelsen arbetar på olika sätt med informationsinsatser för att informera om specifika platser eller miljöer eller för att mer generellt uppmärksamma en särskild del av kulturarvet.

Ett område som har omfattats av flera olika insatser under året är kulturmiljöer med vattenanknytning. En anledning till att denna mer specifika del av

Vinbergs kvarn i Falkenbergs kommun. Foto: Anna Rodin

kulturmiljön uppmärksammas är miljömålet Levande sjöar och vattendrag (i Sverige utgår miljöarbetet från 16 olika miljömål). Målet innebär bland annat att natur- och kulturmiljövärden ska bevaras. Utifrån EU:s ramdirektiv om vatten ska vattendragen uppnå en god ekologisk status. Det kan exempelvis handla om att skapa fria vandringsvägar för fisk. Utmed vissa vattendrag har man under mycket lång tid dämt och reglerat vattnet för att utvinna energi för att driva exempelvis kvarnar och elkraftverk. Anläggningarna eller lämningarna av dessa anläggningar har ofta ett högt kulturhistoriskt värde och de kan också vara skyddade som fornlämningar. Samtidigt kan dessa anläggningar utgöra ett hinder för att uppnå en god ekologisk status. Vattendragen är med andra ord exempel på ett område där olika samhälleliga mål ibland kan stå i konflikt med varandra. Om alla vandringshinder tas bort försvinner höga kulturhistoriska värden. Om alla värdefulla anläggningar bevaras uppnås inte en god ekologisk status. Det här ställer krav på att olika intressen vägs mot varandra på bästa möjliga sätt. För att uppnå en hållbar utveckling måste alla relevanta aspekter vägas in i bedömningarna så långt det är möjligt. I praktiken handlar det om att i det enskilda fallet hitta bästa möjliga lösning för att behålla kulturmiljövärdena samtidigt som en god ekologisk status uppnås.

VaKul

Länsstyrelsen i Halland har utifrån denna bakgrund medverkat i ett projekt som heter VaKul (Vattenanknuten Kulturmiljö) som syftar till att bygga upp kunskapen om kulturmiljön utmed vattendragen. Utifrån det underlag som tas fram ska det vara möjligt att se vilka kända kulturhistoriska objekt och miljöer som finns, var de finns och vilket värde de i så fall har. Arbetet utgår i första hand från objekt och miljöer som vi genom olika källor redan har kännedom om.

Utifrån den kunskap vi har i nuläget gör vi också en övergripande bedömning av de områden som ingår i underlaget, dvs om det är av större eller mindre kulturhistoriskt intresse. Tanken är att underlaget ska göra det möjligt att väga kulturhistoriska objekt och miljöer gentemot andra intressen. På ett tidigt stadium ska det alltså vara möjligt att få en bild av om kulturmiljön påverkas av en planerad åtgärd i större eller mindre omfattning.

Vårda Vattendragens Kulturarv

Projektet sker i samverkan mellan nio länsstyrelser i södra Sverige vilka tillsammans tar fram ett informationsmaterial om vattenanknutet kulturarv. Ett antal faktablad tas fram som behandlar olika teman eller kulturhistoriska företeelser som förekommer vid vatten. En viktig del är exempelvis anläggningar som på olika sätt har hämtat kraft från det strömmande vattnet som stampar, kvarnar eller sågar. Vattnet har också varit viktigt för transporter av olika slag, exempelvis flottning av timmer. Projektet uppmärksammar vattnets betydelse ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Det material som tas fram ska kunna användas i länsstyrelsernas ordinarie arbete och ska i förlängningen kunna bidra till intresse och uppmärksamhet kring vattenanknutna kulturmiljöer.

Kulturmiljöprogram

Arbetet med att revidera länets kommunala kulturmiljöprogram har fortsatt i länets kommuner. Arbetet är avslutat i Falkenbergs kommun, och befinner sig i slutskedet i Kungsbacka, Halmstad och Laholm. Programmen är viktiga för att kulturmiljövärdena ska kunna tas om hand i lokal regional samhällsplanering men också för att skapa intresse för kulturmiljöer hos exempelvis allmänhet och fastighetsägare. Under 2014 kommer motsvarande arbete att påbörjas i Varbergs kommun.

BIDRAG TILL KULTURMILJÖVÅRD, ANSLAG 7:2

Tabeller: Jessica Jönsson

Byggnadsvård

Under kalenderåret 2013 har byggnadsvårdsbidrag fördelats enligt nedan.

BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, VA = Världsarv

VÅRD

Kungsbacka	Socken	Bidrag	Kategori
Riksdagsmannagården Axtorp	Förlanda	297.000	BM
Äskhults by	Förlanda	366.700	KR,RI,BM

Varberg

Fagareds gård	Tvååker	83.000	
Långanskogen	Sibbarp	23.000	BM
Åkrabergs ladugård	Värö	12.400	BM
Sunvära kvarn	Värö	200.000	BM
Åsklosters kungsgård	Ås	195.000	BM

Falkenberg

Staffens, Olofsbo Hembygdsgård	Stafsinge	150.000	BM
Kärnebygds såg och kvarn	Gunnarp	102.689	

Halmstad

Harplinge Väderkvarn	Harplinge	30.000	
Klockaregården	Torup	15.000	
Hagels pensionat, f.d	Steninge	5.500	
Särdalsstugan	Harplinge	40.000	

Laholm

Lottens	Knäred	53.000	BM
Hökagården	Laholm	100.000	BM
Farmen	Våxtorp	40.000	

Världsarvet Grimeton

	Grimeton		VA,BM,RI
Byggnadsvård		1.136.525	
Trädvård		202.200	
Turismutveckling		36.000	

Markvård

Vallda kapell	Vallda	4.000	BM,RI
---------------	--------	-------	-------

Övrigt

Ekonomibyggnader, tryckning, GIS		35.000	
Boken om Äskhult		216.884	
Rapport: Ved-virkeskvalitet, Äskhult		12.160	
Bok om Wallen		25.000	
Byggnadsminnesskyltar		11.110	
Byggnadsminnesföreningen		8.538	
Byggnadsminnesutredning		30.270	
Årsredogörelsen 2012		96.500	
Byggnadsvårdskurser		80.000	
Tryck KMV-program, Falkenberg		75.000	
Infoprojekt överloppsbyggnader		33.993	
Kalejdoskåp		20.000	
Rådhusstorget Falkenberg, människors mötesplatser		11.900	
Summa		3.748.369	

FORNVÅRD

Under kalenderåret 2013 har bidragsmedel fördelats enligt nedan

VÅRD

Fornvårdsteknikertjänst	197.818
Driftsbudget	310.933
Vårdplanering i skog	27.293
Stenvalsbron över Smedjeån	2.500

Information

Arkeologidagen	5.260
Summa	543.804

BEMYNDIGANDEMEDEL 2013B

Under kalenderåret 2013 har fördelats 4.000.000 i bemyndigandemedel, det vill säga medel som beslutas under 2013 men utbetalas först 2014. (BM=Byggnadsminne, RI=Riksintresse, KR=Kulturresevat, VA=Världsarv)

BYGGNADSVÅRD

Kungsbacka	Socken	Bidrag	Kategori
Tjolöholm	Fjärås	1.776.000	BM,RI
Varberg			
Världsarvet Grimeton	Grimeton	360.000	VA,BM,RI
Sunvära kvarn	Värö	400.000	BM
Halmstad			
Bruno Mathssons sommarhus	Söndrum	200.000	BM
Harplinge Väderkvarn	Harplinge	30.000	
Laholm			
Hökagården	Laholm	100.000	
Farmen	Våxtorp	35.000	
Markvård			
Världsarvet Grimeton	Grimeton	547.800	VA,BM,RI
Äskhults by	Förlanda	540.000	BM,KR,RI
Övrigt			
Rådhusorget Falkenberg, människors mötesplatser	Falkenberg	11 200	BM, RI
Summa		4.000.000	
Världsarvet Grimeton	Grimeton		VA,BM,RI
Byggnadsvård		360.000	
Trädvård		547.800	

KULTURLANDSKAPSVÅRD

Under kalenderåret 2013 har bidrag till kulturlandskapsvård fördelats enligt nedan
(BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, VA = Världsarv, NR=Naturreservat)

VÅRD

Objekt	Bidrag	Kategori
Bollaltebygget, vårdplanering	9.517	BM,KR
Bollaltebygget, markvård	61.599	BM,KR
Mårtagården, markvård	58.625	BM,KR,RI
Äskhult, vårdplanering	52.436	BM,KR,RI
Äskhult, gårdskarl mm	48.379	BM,KR,RI
Gårdshults allmogeåkrar	18.790	NR
Projektledning kulturresevat	83.192	KR

Information

Tillgänglighetsprojekt	59.830
Freden i Knäred, Informationstavla	23.000
Äskhult Strategi o Vision	2.559
Summa	417.927.00

KUNSKAPSUNDERLAG § 9

Under kalenderåret 2013 har bidrag till kunskapsunderlag fördelats enligt nedan

Kulturmiljöprogram Laholm	300.000
Regional kulturmiljöstrategi	75.000
Vårda vattendragens kulturarv	375.000
Summa	750.000

Hans Bergfast	är länsantikvarie vid Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion
Lena Berglund	är arkeolog/handläggare vid Länsstyrelsens landsbygdsenhet
Bengt Johansson	är fornvårdstekniker med egen verksamhet och arbetar bl.a. åt Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion
Jessica Jönsson	är antikvarie vid Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion
Ola Kadefors	är arkeolog vid Kulturmiljö Halland
Jenny Nord	är arkeolog vid Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion
Kristofer Sjöo	är antikvarie vid Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion
Bo Strömberg	är arkeolog vid Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion
Gisela Ängeby	är arkeolog vid UV-Väst
Emma Östlund	är antikvarie vid Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion

Gräv där du får

Länsantikvariens årsredogörelse 2013

ISSN 1101-1084

Länsstyrelsens meddelandeserie 2014:4

Copyright 2014 Länsstyrelsen Halland och respektive författare/fotograf

Redaktion Hans Bergfast

Redaktör Hans Helander

Grafisk form Tecknargården/Willy Lindström

Bildmaterial Där inget annat anges länsstyrelsens kulturmiljöfunktion

Tryck Tabergs Media Group, Taberg, juni 2014

Omslag Forskningsgrävning i Åskloster. I bakgrunden syns Anders Håkansson, Kulturmiljö Halland och Ing-Marie Nilsson. Foto: Lena Bjuggner, Kulturmiljö Halland